

T.C
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

146391

YÜKSEK LİSANS TEZİ

OSMANLI ÖNCESİ HARPUNUN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

146391

DANIŞMAN
Yrd. Doç.Dr. Adem TUTAR

HAZIRLAYAN
Ayhan GASPAK

ELAZIĞ 2004

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

OSMANLI ÖNCESİ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Bu tez 29 / 09 / 2004 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği/oy
çokluğu ile kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı

Yrd. Doç. Dr. Sami KILIÇ

Üye

Danışman

Yrd. Doç. Dr.

Adem TUTAR

Üye

Yrd. Doç. Dr. Şiddik ÜNALAN
İslam Tarihi ve Sanatları Böl. Bşk.

Yukarıdaki Jüri Üyelerinin İmzaları Tasdik Olunur.

Enstitü Müdürü

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

OSMANLI ÖNCESİ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

Ayhan GASPAK

Fırat Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

İslam Tarihi Bilim Dalı

2004, Sayfa: 100

Harput kuzey ve kuzeydoğudan Keban Baraj Gölü içerisinde kalan Murat nehri vadisi, güneybatıdan Fırat nehri vadisi, batıda ise Hasan dağı ve Piran Dağı ile çevrilidir.

Çok eski bir yerleşim yeri olan Harput Hısn-ı Ziyad, Zaid, Kharpote, Ziate Castellum, Harbirt, Handzit, Harputaş, Harputavanas, Hairberd gibi bir çok isimle anılmıştır.

Bu yörede Hurriler, Hititler, Muşkiler, Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Partlar, Sasaniler, Selevkoslar, Ermeniler, Romalılar, Bizanslar bir süre varlığını devam ettirmişlerdir.

Anadolu'ya Türklerin gelişiyle Harput ve çevresinde sosyal ve dini bağlamda birçok değişim gerçekleşmiş, yöre büyük ölçüde İslamiyet'in etkisine girmiştir. Bu yöreye hakim olan Türk devletleri içerisinde Çubukoğulları, Artuklular, Selçuklular, Moğollar, Akkoyunlular, Safevileri zikredebiliriz.

Harput çevresinde Artuklular ve Selçuklulardan kalma bir takım eserler görülmektedir. Harput kalesi, Ulu Cami, Arap Baba Mescidi ve Türbesi'ni örnek olarak gösterebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Harput, Anadolu, Türkler, Din, Tarih.

ABSTRACT

Master's Degree

The Religion System and History of Harput Pre-Ottomans

Ayhan GASPAK

The University of Firat

Social Sciences Institute

Main Science Branch,

of Islamic History

2004, Page: 100

Harput is surrounded with the Murat River valley in North and Northeast within Keban Dam, with the Euphrates river valley in South and Hasan and Piran Mountains in the west.

Harput which is an old habitation has been called with names throughout his history such as; Harput, Hısn-ı Ziyad, Zaid, Kharpote, Ziate Castellum, Harbirt, Handzit, Harputaş, Harputavanas, Hairberd.

In this area people as Hurriler, Hitties, The Asurs, The Urartus, The Meds, The Persians, The Parts, The Sasanis, The Selevkos, Armenians, Romans and Byzantines lived for a while.

By Turkish people's coming to this area, there have been several changes in the area both under the influence of the Islam. Among these are Çubukoğulları, Artuks, Seljukians, Mogols, Akkoyuns, Safevis.,

Some Works remained from Artuks and Seljukians can be seen in Harput. The Harput Castle, The Grand Mosque, The Arab Baba Mescid are some of them.

Key words: Harput, The Anatolia, The Turks, Religion, History.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	
ABSTRACT	
İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR.....	IV
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİÇAĞ VE TÜRKLER ÖNCESİ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

A - ESKİÇAĞ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI.....	5
1 - Hurriler Dönemi	6
2 - Hititler Dönemi.....	7
3 - Muşkiler Dönemi.....	9
4 - Asurlular Dönemi.....	10
5 - Urartular Dönemi.....	11
6 - Medler Dönemi.....	14
7 - Persler ve Partlar Dönemi.....	15
8 - Sasaniler Dönemi.....	16
9 - Selevkoslar Dönemi.....	17
10 - Ermeniler Dönemi.....	18
B - TÜRKLER'DEN ÖNCE HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI.....	21
1 - Romalılar Dönemi.....	21
2 - Bizanslılar Dönemi.....	23
3 - Araplar Dönemi.....	28

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKLER DÖNEMİ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ TARİHİ	35
A - Çubukoğulları Dönemi.....	38
B - Artuklular Dönemi.....	41
1 - Ulu Camii.....	49
2 - Harput Kalesi.....	50
3 - Esediye Camii.....	51
4 - Fatih Ahmed Baba Türbesi.....	51
C - Selçuklular Dönemi.....	52
Arap Baba Mescid ve Türbesi.....	58
D - Moğollar Dönemi.....	59
E - Dulkadiroğulları Dönemi.....	63
F - Akkoyunlular Dönemi.....	66

Sara Hatun Camii.....	69
G - Safeviler Dönemi.....	69
SONUÇ.....	72
BİBLİYOGRAFYA.....	73
EKLER.....	83
ÖZGEÇMİŞ.....	92

ÖNSÖZ

Anadolu tarih süreci boyunca bir çok kültür ve medeniyetin beşiği olmuştur. Farklı anlayış ve yaşayış formları bu topraklar üzerinde doğma, olgunlaşma ve varlığını devam ettirme imkanı bulmuştur. İnsanlık tarihi hakkında tutarlı ve sağlam bilgi edinmek isteyen bir araştırmacının Anadolu üzerinde kurulmuş olan yerleşim beldelerini incelemesi bir çok konuda kendisine yardımcı olacaktır.

Buna bağlı olarak biz de Anadolu'nun çok eskiden beri güzide yerleşim merkezlerinden biri olan Harput'u inceledik. Bu çalışmamızda ulaşabildiğimiz kadarıyla eski kaynaklardan yararlanmaya özen gösterdik. Fakat ne kadar özen gösterilirse gösterilsin, böyle buram buram tarih ve medeniyet kokan beldeler hakkında yapılan çalışmaların hiçbir zaman mükemmel olmayacağı, az da olsa eksik kalacağı gerçeğini, göz ardı etmeyeceğimizi belirtmek isteriz.

Çalışmamızın giriş bölümünde Harput'un coğrafi konumu ve Harput adının kökeni hakkında bilgi verdik. Birinci bölümde Hurriler'den başlayıp Araplara kadar Harput'ta hüküm sürmüş İlkçağ devletleri ile Türklerden önce yaşamış devletlerin siyasi ve dini yapısından bahsettik.

İkinci bölümde ise Anadolu'nun Türkleşmesi, Çubukoğulları ile başlayan Osmanlılara kadar olan siyasi dönemi inceledik. Bu dönem içerisinde kurulmuş olan Türk-İslam devletlerinin dini yapısını mevzu yaparak, bu devletlerin Harput'ta bırakmış oldukları eserler hakkında bilgi verdik. Eskiçağ'dan itibaren çeşitli devletlerin hakimiyeti altına giren Harput'un Türklerin Anadolu'ya gelmesiyle dini ve tarihi anlamda büyük bir değişime uğradığını gözler önüne sermeye çalıştık.

Çalışmamız boyunca her konuda bize yardımcı olan danışman hocamız Yrd.Doç.Dr. Adem TUTAR'a ve her türlü desteğini gördüğüm Yrd.Doç.Dr. Sıddık ÜNALAN'a teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Ayhan GASPAK

Elazığ-2004

KISALTMALAR

A.Ü.D.T.C.F : Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

a.g.e. : Adı Geçen Eser

a.g.t. : Adı Geçen Tez

a.g.m. : Adı Geçen Makale

Ansk. : Ansiklopedi

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

Çev. : Çeviren

F.Ü.F.H.A.M : Fırat Üniversitesi Fırat Havzası Araştırma Merkezi

F.Ü.S.B.D : Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Hız. : Hazreti

İ.Ü.F.E.F : İstanbul Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi

K.P : Keban Projesi

mad. : Madde

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

s. : Sayfa

S. : Sayı

TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TDİŞ : Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı

TTK : Türk Tarih Kurumu

v.b. : ve benzeri

v.d. : ve devamı

v.s. : ve saire

GİRİŞ

Harput, Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde, bugünkü Elazığ il merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda bulunup, denizden 1280 m. yükseklikte ve 48° 43' kuzey boylamı ile 39° 15' doğu enleminde yer almaktadır¹. Bugün idari bölümler bakımından tamamen Elazığ il sınırları içerisinde kalan toprakları, yaklaşık 3200 km² lik bir alanı kapsamaktadır. Harput kuzey ve kuzeydoğudan bugün Keban baraj gölü içerisinde kalan Murat nehri vadisi, güneyden ve güneydoğu Torosların kuzey uzantıları, güneybatıdan Fırat nehri vadisi, batıda ise Bulutlu dağı, Hasan dağı ve Piran dağlarını çevreleyen bir yerde bulunmaktadır.² (Bkz. Ek 1)

Harput yüksekçe bir dağ başında ve keskin kayalar üzerinde, kuruluş itibari ile dar sokakları ve birbirine girmiş topraktan yapılmış kerpiç evleri ve tarihi eserleriyle yüzyılların bizlere bıraktığı güzel bir ortaçağ şehridir³. Bu şehir ve çevresi Toros sistemi içerisinde yer alır. Şehir batı, güneybatı, kuzeydoğu istikametinde uzanmaktadır⁴. Şehrin merkezini oluşturan etrafı derin uçurumlarla çevrili iç kalenin ilk defa M.Ö II. bin yılda yapıldığı tahmin edilmektedir. Sonraki devirlerde bu kalenin eteklerinde yerleşme başlamış, daha sonra meydana gelen şehrin etrafı tekrar surlarla çevrilmiştir⁵. Tarih boyunca coğrafi konumundan dolayı hem askeri hem de ticari bir merkez olmuştur⁶.

Harput, Hurriler, Etiler, Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Partlar, Sasaniler, Selefküsler, Ermeniler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Çubukoğulları, Artukoğulları, Selçuklular, Moğollar, Dulkadiroğulları, Akkoyunlular, Safeviler, Osmanlılar ve Türkiye Cumhuriyeti gibi devletlerin elinde tarihi süreç içinde yer almıştır. Bu dönem zarfında şehir değişik isimlerle anılmıştır. Kut hakkında bilgi veren ilk kaynaklarda ve Amasyalı Strabon'un sözettiği Sophene bölgesindeki Karkathiokerta ve Arsamosata adlı

¹ Ertuğrul Danık, *Ortaçağda Harput*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 2001, s. 1.

² M. Ali Ünal, *XVI. yy. Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara, 1989, s. 31.

³ İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*, C. IV, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yay. İstanbul, 1968, s. 131.

⁴ Ülker Ardıçoğlu, "Harput'un Prehistoryası", *Tarih İçinde Harput*, F.Ü.F.H.A.M yay, Elazığ, 1992, s. 11.

⁵ M. Ali Ünal, "Harput", *TDVİA*, C. XVI, İstanbul, 1997, s.232 ; M. Beşir Aşan, *Elazığ 1998 il Yılığ*, Elazığ, 1998, s. 31.

⁶ Harputi, M. Hilmi b. Ahmet, *Harput Tarihi*, El yazma, Milli Kütüphane, Ankara, s. 3 .

iki şehirden ilkinin Harput olduğu söylenmektedir.⁷ Diğer taraftan Harput adının Ermeniceden geldiği söylenmektedir. “Bert” hecesinin hisar manasına geldiği, “Har” ın da taş veya kaya demek olduğu itibare alınarak kelimeye “Taş Kale” isminin verildiği görülmektedir. Ancak bu görüşün aksine “Harput” adının Urartu ve Hurriler’e dayandığı “Harput” veya “Harbert” şeklindeki yazılışın son hecesi olan “pert” veya “bert” ekinin Urartu dilinde şehir manasına gelen “gert” ekinin bir karşılığı olduğu da ileri sürülmüş ve son hecesi “gert” ekiyle biten Malazgert, Mazgert gibi şehirler buna örnek olarak verilmiştir.⁸ Diğer taraftan Hitit yazıtlarında şehrin Harputaş olarak anıldığı bilinmektedir. Kargamış kitabelerinde ise kente İşuva⁹ denirdi.¹⁰ Bazı tarihi coğrafya metinlerinde Hititler döneminde Harput yöresine Alze, Alzi, Alziya denildiği de görülmektedir.¹¹

Hitit ve daha sonrası devirlerde Harput yöresi için kullanılan bir diğer isim de “Hinzuta” dır. Eski Hitit devrinde M.Ö 1200 yıllarına kadar Hinzuta olarak geçen sınır kentinin adı Asur kralı Tiglatpileser M.Ö. 1112-1074 dönemine ait çivi yazılı belgelerde “Enzuta”, daha sonraki Asur belgelerde “Enzitene” olarak geçmiştir¹². Asur dönemi çivi yazılı tabletlerde “Karpata” diye anılmaktadır¹³. Urartular yöreye Süpani ismini vermekteydi¹⁴. Aynı topluluk şehre Alzini ve “Anzethen(Anzitene)” adını da vermekteydi¹⁵. İranlılar da bu civar halkına Ziata Castellum ismini veriyorlardı¹⁶. Ermeniler ise Handzit¹⁷, Arijit, Anjit, Alzn ve Arzn olarak adlandırmışlardı.¹⁸

⁷ M. Beşir Aşan, “Osmanlı Öncesi Harput Ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi”, **Dünü ve Bugünü ile Harput Sempozyumu**, C. I, TDV Elazığ Şubesi Yay. Elazığ, 1999, s. 49 ; M. Ali Ünal, XVI. yy. Harput Sancağı (1515-1566) , s. 11

⁸ M. Ali Ünal, 16.yy..., s. 11.

⁹ M. Beşir Aşan, **Elazığ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk İskan İzleri (XI- XIII yüzyıllar)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 20. ISSUWA-Anadolu da bir yörenin, Hitit bölgelerinde anılan adıdır. M.Ö. 9.yy. kalma, Asur kralı III. Salmanassar’ın yıllıklarında da adı geçen Issuwa’nın Elazığ’ın Altınova bölgesi olduğu bilinmektedir. İssa kelimesi aslında Assa’nın olduğuna göre Issuwa adı da Assuwa adının çeşitlemesi olması gerekir. Dolayısıyla o da yerleşimleri (köyleri, kasabaları, kentleri) bol yöre anlamındadır. Bkz. Bilge Umar, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Yay, İstanbul, 1993, s. 350.

¹⁰ İshak Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 42.

¹¹ Kemalettin Köroğlu, “Asur-Urartu Yazılı Belgeleri Ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi / Enzi Ülkesi Tarihi Coğrafyası”, **H. Dursun Yıldız Armağanı**, TTK, Ankara, 1995, s. 359.

¹² Mesut Şentürk, **Urartular Döneminde Elazığ**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1993, s. 27.

¹³ M. Ali Ünal, a.g.e, s. 12.

¹⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e.,C. 1, s. 44.

¹⁵ Mesut Şentürk, a.g.t., s. 27.

¹⁶ Mesut Şentürk, a.g.t., s. 27.

¹⁷ Yurt Ansiklopedisi, Komisyon, C.IV, Anadolu yay, İstanbul, 1982, s. 2488.

¹⁸ Mesut Şentürk, a.g.t., s. 27.

Romalılar döneminde Sophene¹⁹, Roma kaynaklarında da Anzetene, Alznik, Alz, Arzan ve Arzanene, Hanzit şeklinde geçen yer adları da çoğu zaman tarihi coğrafya münakaşalarda Alzi / Enzi ile ilişkiye sokulmakta; bugün Harput merkezinin güneyinde yer alan bir köy ve höyüğün Til-Enzit ismini taşıdığı tesbit edilmiştir.²⁰

Bizanslılarda Harputun adı günümüz telafuzuna yakın bir şekilde “Harpote” şeklinde geçmekte Harput ve çevresine “Mezopotamia” adı verilmektedir. Bu kelimenin dahiline giren Harput ve çevresi 6. yüzyılda “Dördüncü Armenia” şehrine delalet eder, 10. yüzyılda ise Mezopotamya’da iki thema, yani vilayet tesis edilmiştir. Bunlardan birisi “Asmosata Theması”, diğeri ise “Kharpezikon Theması” diye tarihe geçmiştir.²¹ Arap tarihinde El-Cezire ve Sugur bölgesi içerisindeki Harputa Hısn-ı Ziyad denilmiştir.²² Ayrıca Araplar Hartabird adını da kullanıyorlardı.²³ Ali Osman defterhanesinde Hasan Ziyad ülkesi diye yazılmıştır. Harput’u Hasan Ziyad olarak isimlendirmişlerdir.²⁴

Türkler döneminde bu yöre Hanzit olarak isimlendirilmiştir.²⁵ Harput’ta yaşamış Çubukoğulları ve Artukoğullarından sözeden kitapların büyük bir çoğunluğunda Harput yazıldığı gibi kullanılmaktadır. Türkiye Selçukluları devletinde yukarıda bahsettiğimiz gibi “El-Cezire Sugur” veya “Mezopotamya temi” içinde kullanıldığı da görülmüştür. Sonraki dönemlerde özellikle Moğol kaynaklarında Harput adına binaen Hastasird adı da kullanılmıştır.²⁶

Frank Tarihçilerinin eserlerinde Quartapiert şeklinde yazılmıştır. Osmanlı dönemine ait kaynaklarda Hartabird, daha yaygın olarak da Harput olarak yazılmıştır.²⁷

¹⁹ M. Beşir Aşan, Elazığ, Tunceli ... s. 21; Sophene, Fırat kıyısındaki bir bölgedir. Sophene bölgesinin adı Palu’daki yazıtlarda bulunmuş M.Ö. VIII. Yüzyıldan Urartu Kralı İspiuni oğlu Menua döneminden kalma çivi yazılı bir belgede Süphani diye geçmektedir. Ayrıca Ermenilerde de, Cophkh diye isimlendirilmektedir. Bkz., Bilge Umar, s. 743.

²⁰ K. Köroğlu, a.g.m, s. 359.

²¹ Nureddin Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, Elazığ Eğitim, Sanat Kültür, Tanıtma ve Hizmet Vakfı yay, Ankara, 1997, s. 40.

²² N. Ardiçoğlu, *Harput Tar...*, s. 52. El Cezire ucu, bu ucun merkezi ibn Havkal’ın ifadesine göre mamur ve büyük şehirlerden biri olan Malatya idi. Fırat kıyısında Sümeyyat=Samsat, Hısn Mansur=Adıyaman, Murat suyu kenarında Şimşat=Arsamasat=Aşmoşta, Hısn. Ziyad=Harput, Amid, Mayyafirikin, Erzen (bugünkü Garzan civarında) ikinci derecedeki büyük şehirlerdir. M. Beşir Aşan, a.g.m., s. 50.

²³ M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi*, İ.Ü yay, İstanbul, 1944, s. 26.

²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. V, (çev. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yay. , İstanbul, 1970, s. 105.

²⁵ M. Beşir Aşan, a.g.e, s. 21.

²⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, (çev. Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı yay. , Ankara, 1998, s. 370.

²⁷ M.Beşir Aşan, a.g.m., s. 50.

Harput ve Palu civarına Bizanslıların Romanopolis ismini verdiğini görmekteyiz.²⁸

Süryani kaynaklar da “Ziyat” veya “Hisna de Zaid” olarak kullanılmıştır²⁹. Bu isimlerin yanı sıra Harput’un az bilinen fakat çeşitli topluluklar tarafından kullanılan başka adları da mevcuttur. Yukarıda bahsi geçen isimler dışında; Hartabert, Kharpot, Khartabirt, Haratparat, Hısn-ı Ziyad, , Hisn Zait, Hesna de Ziyat, Zaid, Ziata Castellum, Karkathiokerta/Carcathiocerta, , Quart-piere, Kharpote, Kharpeta, Karpota, Harputaş, Kharpert, Kharberd, Korbed, Horberd, Garpert, Horbert, Hairberd, Harpote, Kharpurt, Quart-piere, Karput, Hayr al Buyut, Harpuatavanas, Harput, Harpurd, Harpirt, Hargirt, Harbirt, Harbid, Harbut, Herburt, Herbrut, Herput, Herprut, Handzit, Hinzit, Hüsnüziyad, gibi adlarla anılmıştır³⁰.

²⁸ M.Halil Yinanç, Türkiye Tar..., s. 35.

²⁹ M. Ali Ünal, 16.yy....., s. 12.

³⁰ Ertuğrul Danık, Ortaçağda Har....., s. 3.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİÇAĞ VE TÜRKLER ÖNCESİ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

A - ESKİÇAĞ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren Anadolu, doğudan ve batıdan birçok kavmin istilasına maruz kalmış, çoğu medeniyete beşiklik etmiştir. Bundan dolayı Anadolu, doğu ve batı kültürünün iç içe karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. Nitekim M.Ö. 3. bin yılından itibaren değişik kökenli bir çok kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun yüzyıllarca devam etmiş olması, bunun en güzel göstergesidir³¹. Harput ve çevresinde yapılan kurtarma kazıları sonucunda, Doğu Anadolu Bölgesinde Kalkolitik, Bronz ve Demir dönemi kültürleri hakkında oldukça önemli bilgiler elde edilmiştir³². Elazığ yöresindeki ilk Prehistorik devir araştırmaları Kılıç Kökten tarafından Keban Baraj gölü alanı tabanında, Murat ve Karasu boylarında yapılmıştır. Elde edilen buluntular, bu yörenin ilk insan topluluklarına kucak açtığını gösterir. Neolitik dönemde insanlar, hayat şartlarının da etkisi ile elverişli düzlüklere yerleşmeler kurmuşlardır. Kalkolitik çağdan itibaren bölgede nüfus hızla yayılmaya başlamıştır³³. Kazı çalışmaları sonucunda özellikle Kuzova, Altınova'daki höyükler ile Pulur höyüğü, Çemişgezek mağaraları ve Ağın Çevresinin eski taş buluntuları üzerinde fazlaca durulmuştur. Taş devri insanları kaynakların başında bulunan mağaralarda oturuyorlar, bölgenin yüksek yerlerinde dolaşp avlanıyorlardı, geçimlerini böyle temin ediyorlardı³⁴. Ağın yakınındaki Pağnik Öreni kazı çalışması sırasında Tunç çağına ait ilginç bir mezar bulunmuştur³⁵. Altınova'da ilk Tunç çağından kalma bir gurup seramik bulunmuş, bu seramiğin Kuzey Suriye ve Mezopotamya kültür bölgelerine bağlı olduğu tespit edilmiştir³⁶. Kazı çalışmaları sonucunda batıdan gelerek Murat ve Karasu vadilerinden ve Van Gölü kuzeyinden geçerek İran'a giden bir yol tespit edilmiştir. Bu yol doğudan gelerek Harput (Harbert), Çapakçur civarı (Prokuzzi), Sahan civarı (Suhmi), Muş (Moşe), Ahlat (Harruna), buradan İzirtu veya Van (Tosp) üzerinden

³¹ Ekrem Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, Çizgi kitabevi yay, Konya, 2003, s.3.

³² Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara, 1984, s.15.

³³ Recep Yıldırım, "Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri", *F.Ü.S.B.D*, C. IV, sayı:1, Elazığ, 1990, s. 315-316.

³⁴ İ. Kılıç Kökten, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, TTK, Ankara, 1971, s. 14.

³⁵ Richard p. Harper, "Pağnik öreni kazısı", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, TTK, Ankara, 1971, s. 91.

³⁶ Recep Yıldırım, a.g.m., s. 318.

İran'a gittiği tespit edilmiştir. İkinci bir yolun ise Musul civarında (Niniv), Nusaybin (Nisibis), Diyarbakır (Amid), Harput (Harbert), Malatya (Meliten) üzerinden geçtiği yönünde bilgiler elde edilmiştir³⁷.

1 - HURRİLER DÖNEMİ

Mezopotamya'da büyük bir imparatorluk kuran Sami kökenli Akkadlar'ın belgelerinden, M.Ö. 3 bin yılının sonlarında Mardin merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesi ile Kuzey Mezopotamya'daki Musul ve Kerkük civarında Hurriler adıyla anılan bir kavim yaşamıştır. Doğu Anadolu Bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları neticesinde ele geçirilen Kalkolitik devir kültürünün de Hurrilere ait olduğu anlaşılmıştır³⁸. Hurrilerden kalma en eski yazılı belge Mardin'in güneyinde bir tapınağın kurulmasıyla ilgili olup ve bugün Louvre müzesinde saklanmaktadır³⁹.

Harput mıntıkasının tarihçe bilinen en eski sakinleri Hurriler'di.⁴⁰ M.Ö. 2 bin yıllarında Hititlerin Doğu Anadolu üzerinden Orta Anadolu'nun yüksek yerlerine gelerek yerleşmeleri, Doğu Anadolu Bölgesindeki Hurri kültüründe bir değişikliğin varlığına işaret etmektedir⁴¹.

Hititler tarafından Hurri ülkesine iki şiddetli akın olmuştur. Bu akınların ikincisinde Fırat'la Harput arasındaki bölgede Hititler'i fena bir bozguna uğratmışlardır. Bir süre sonra topraklarının en önemlisi olan Işuwa⁴² (Harput) Hurriler'in eline geçti. Hurrilerin ismi bugüne kadar Harput bölgesinde yaşamaktadır. Mastar dağı, Maden'e doğru aşarken eski Bağdat yol kenarının sol tarafında ve Deveboynu ile Gezin ve Tepecik hattı arasındaki yaylada hala Hurri namında bir köy ve bu köye yakın yine Hurri adıyla anılan bir mezra vardır. Bu köye şimdi Havri adı verilmektedir⁴³. Uzun zaman Hurri adı altında yaşayan boylar ikinci binin ilk yarısında biri Hurri diğeri Mitanni adında iki konfederasyona ayrılmışlardır⁴⁴.

Hurri dini sağlam kurallara dayalı olup güçlü rahipler elinde çok iyi bir şekilde örgütlenmiştir. Bu yüzden Hurri dini Kizzuvatna'ya ve III. Hattuşili döneminden beri de

³⁷ Kadri Perk, *Cenup Doğu Anadolu'nun Eski Zamanları*, İnkılap yay, İstanbul, 1943, s. 17.

³⁸ Ekrem Memiş, a.g.e, s. 31-32.

³⁹ Ekrem Akargul, *Anadolu Uygarlıkları*, Net yay, İstanbul, 2000, s. 119.

⁴⁰ N.Ardıçoğlu, a.g.e, s. 8.

⁴¹ Afif Erzen, a.g.e, s. 20.

⁴² Kadri Perk, a.g.e, s. 57.

⁴³ İ. Sunguroğlu, C. I, a.g.e, s. 58-59.

⁴⁴ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II*, TTK, Ankara, 1987, s. 267.

Hitit ülkesine de yayılmıştı⁴⁵. Bu dönemde çok tanrılı dinlere inanılır. Ölü gömme ve at yetiştirme usulleri eski Orta Asya adetlerine benzerlik göstermektedir⁴⁶. Hurri dinleri Hititleri çok etkilemiştir. Hurri tanrıları Hititleri etkisi altına almıştır. Hurriler'de taşla ilgili mühim bir inancın Kumarbi efsanesinde geçtiği de mevcut kaynaklardan anlaşılmaktadır⁴⁷.

2 - HİTİTLER DÖNEMİ

Anadolu'da büyük bir devlet kurmuş olan Hattiler yani Hititler hakkında bilgi kaynakları çeşitlidir. Bu kaynakların başında kuzeybatı Kapadokya'da bulunan ve sayısı on beş bine çıkan tabletler gelir. Bu tabletlerin büyük bir kısmı, M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda bu kavmin başşehri olan Hattuşaş (Boğazköy) da oturan ve Kapadokya ile Suriye'nin büyük bir kısmını, merkezi Anadolu'nun bir parçasını nüfuzları altında tutan krallar için yazılmışlardır. Proto-Hattiler Anadolu'ya girdikten sonra başlıca merkezleri Kızılırmak olmak üzere, değişik bölgelerde boy boy yerleşmiş; tanrıları ve prensleri ayrı siteler kurmuşlardır. Anadolu'nun bu ilk fatihleri Türkler gibi kafatasları geniş ve önden arkaya doğru kısa ve burunları büyük, dilleri bitişken olmakla Akdenizliler ve Samilerle Hind Avrupalılardan ayrılıyorlardı⁴⁸. Hitit devletinin sınırları içerisinde Hititlerden başka kavimler de yaşadığı için ülkede tek dil, tek yazı değil, çeşitli diller ve yazılar kullanılmıştır⁴⁹.

Eski Hitit devletinin meşhur hükümdarları arasında I. Hattuşil ve I. Murşil gelmektedir. Hititler en parlak devrini Hattuşil döneminde yaşamışlardır. Güneydoğu Anadolu'ya gelerek Haleb'i almışlar. Devletin sınırlarını Fırat nehrine kadar genişletmişlerdir. Hitit tarihinin en büyük kralı olarak ün yapan I. Şuppiluliuma yeni krallık dönemini kurdu. Hitit devleti onun zamanında en güçlü seviyesine ulaştı⁵⁰.

Hitit İmparatorluk dönemine ait belgelerde İşuva olarak adlandırılan bölge bugünkü Elazığ ilinin bulunduğu yöreyi kapsamaktadır⁵¹. Harput ve civarı Hitit yazılı kaynaklarında, İşuva ülkesi olarak tanımlanmaktadır. Hitit devletinin Hattuşaş şehrinde

⁴⁵ E. Akurgal, a.g.e., s. 125.

⁴⁶ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, C. IV, Berikan yay, Ankara, 2002, s. 429.

⁴⁷ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1987, s. 6-10.

⁴⁸ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark II*, TTK, Ankara, 1987, s. 63-66.

⁴⁹ Ekrem Memiş, a.g.e., s. 41.

⁵⁰ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, c. IV, Berikan yay. Ankara, 2002, s. 386

⁵¹ Turgut Yigit, "Tarih Öncesi Ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, A.Ü.D.T.C.F. yay., Ankara, 1996, s. 233.

(bugünkü Boğazköy) elde edilen çivi yazılı metinlerde geçen İşuva şehrinin Harput ve çevresi olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Bu şehirden, M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda bahsedilmiştir⁵².

Hitit krallarının en kudretlisi bulunan Subbiluliuama bütün doğuya hakim olmuş ve bölgede bulunan bir çok küçük krallıkları kendi hakimiyetine almıştır. Subbiluliuama Suriye üzerine de üç sefer yapmıştır. I. Suriye seferinden sözedilen Boğazköy belgeleri arasındaki antlaşma metinlerinde, büyük bir kralın bu sırada İşuva'da yani bugünkü Harput civarında bulunduğu belirtilmektedir. Harput ve çevresi bu dönemde Hititlerin idaresindeydi. Akıncılar Harput ve dolaylarını da alarak "Hayaşa Beyliğine" tabi "Alşe"ye kadar ilerlemişlerdir⁵³. İşuva yazılı belgelerinde bölge "krallık" olarak zikredilmiştir⁵⁴.

Keban Baraj gölü sahası olan Altınova'da yapılan kazılar sonucunda buranın büyük merkezlerinden biri olan Korucutepe'de Hitit imparatorluk çağına ait M.Ö. 14.-13. yüzyıllara ait hiyeroglif damga mühürleri bulunmuştur. Yine Korucutepe'de eski Hitit ve Yeni Hitit krallıkları yapı katlarında Hitit çanak-çömleği bulunmuştur⁵⁵. Korucutepe'nin en önemli özelliği, Hitit dönemine ait bir çok yerleşim yeri bulunmuştur. Norşuntepe'de yapılan kazı çalışmalarında ilk demir çağı çanak-çömleğinin yanısıra orta demir çağına ait az sayıda örnekte ek geçmiştir. Bunlar arasında "Hitit imparatorluğu sonrasına" ait tahmin edilen çanak-çömlek türleri vardır. Geç Hitit mühür baskı parçaları da bulunmuştur.⁵⁶

Doğu Anadolu'nun bu kesiminde yapılan seferlere ilişkin bazı önemli tarihi coğrafya metinlerinde, bölgede Hitit döneminde "Alse" veya "Alzi" olarak isimlendirilen bir ülke veya şehirden bahsedilmiştir. Bu yazılışlardan Boğazköy metinlerinde görülen Alse'nin Akadca'da kullanıldığı ve aynı metinlerde sık sık geçen Alzi'nin eşanlamlısı olduğu kabul edilmiştir⁵⁷. Boğazköy'de yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bulunan köşeli tabletler, heykeller, bir çok tapınak ve sunak veya yazılı kaya içinde yontulmuş mezar, Hititlerin kültürü ile ilgili bilgileri büyük ölçüde derinleştirir.

⁵² N. Ardiçoğlu, a.g.e, s. 8.

⁵³ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 60-61.

⁵⁴ Mesut Şentürk, a.g.t. s. 22.

⁵⁵ Ülker Ardiçoğlu, a.g.m, s. 15.

⁵⁶ Herald Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı, 1967", Keban Projesi 1969 Çalışmaları, TTK, Ankara, 1971, s. 72.

⁵⁷ K. Köroğlu, a.g. m., s. 359-360.

Hititlerde çok tanrılı din yaygındı.⁵⁸ Tanrı, Arinna isminde güneş tanrıçası ve aynı zamanda “Hatti kraliçesi” idi. Onun kocası da Fırtına tanrısıydı.⁵⁹ Hititlerde de kutsal bir taş, Huvaşi taşı görülmektedir. Küçük Asya’da “Huvaşi” adı verilen bu taşlar bir fetiş mahiyetinde olup, hürmet ve tazim görmekteydi. Hititlerin son zamanlarında meydana gelen göç dalgaları çoğunlukla Doğu Akdeniz havzası içerisinde gerçekleşmişti. Bu dönemde baş kaldıran Anadolu beylikleri de harekete geçince Hitit krallığı sona ermiştir. Hitit adı Anadolu’da tamamen unutulmuştur. Hitit beylikleri güney ve güneydoğu Anadolu’da M.Ö. 650 yıllarına kadar yaşamlarını sürdürmüşlerdir⁶⁰.

3 - MUŞKİLER DÖNEMİ

Hitit krallığının yıkılmasından sonra, bölgede Muşkiler egemen olmuştur. İmparatorluğun yıkılmasına sebep olan göç ve Anadolu’daki kaos sırasında Muşkiler, Boğazlardan geçerek Anadolu’ya girmişlerdir. Hitit imparatorluğunun yıkılmasıyla ortaya çıkan siyasi boşluk, çeşitli kavimlerin Anadolu’ya gelip yerleşmesine neden olmuştur. Aynı dönemde Anadolu’da Hititler gibi büyük bir gücün bulunmaması, bu halkların istedikleri gibi hareket etmesine sebep oldu. Muşkiler, Yukarı Fırat bölümünde Harput ve çevresini de hakimiyetleri altına almışlardır⁶¹.

Harput ve çevresinde erken demir çağ malzemesi veren höyüklerin sayısı çoktur. Höyük sayısının çok olması erken demir çağında nüfusun da artmış olabileceği tahmin edilmektedir. Muşkilerin Güneydoğu Torosların güneyindeki Kadmuğu bölgesinde yaptığı bir savaşta, 50 yıldan beri Alzi’de oturan Muşkileri yenilgiye uğrattığını, buranın Işuva bölgesinin bir şehri olduğu tahmin edilmektedir⁶².

M.Ö.12-9 yy.’lar civarında Harput ve çevresinde oturan Muşkiler’e bu tarihten sonra Kızılırmak kavsi içerisinde rastlanmaktadır. Muhtemelen Muşkiler bu tarihten sonra Harput ve çevresini terk etmişler veya sayı olarak azınlık durumuna düşerek daha sonra yöreye hakim olan kültürlerin arasında eriyip gitmişlerdir⁶³.

⁵⁸ Mircea Eliade, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, (çev. Ali Erbaş), Varlık yay, İstanbul, 1960, s. 119.

⁵⁹ Felicien Challege, **Dinler Tarihi**, (çev. Semih Tiryakioğlu), Varlık Yay., İstanbul, 1966, s. 119.

⁶⁰ İsmail Zubarı, **Samandağ**, Samandağ 21. yy. Derneği yay, Samandağ, 1998, s. 11.

⁶¹ **Yurt Ans**, Komisyon, s.2434

⁶² Veli Sevin, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu”, **Höyük Dergisi**, sayı:1, TTK, 1991, s.53.

⁶³ Mesut Şentürk, a.g.t, s. 34.

4 - ASURLULAR DÖNEMİ

Asur devleti, M.Ö. 3000 yıllarından M.Ö. 612'ye kadar Dicle'nin batı kıyısındaki Asur şehri merkez olmak üzere kurulan bir devlettir. Bu devlet, zamanla Mezopotamya, Suriye ve Mısır'a hakim olmuştur. Asur devleti hakimiyetini ilan etmeden önce Sümer, Akkad, Subar, Kut ve Üçüncü Ur Hanedanının hakimiyeti altında kaldı. Daha sonra gelen Sami kavimleri yerli kabilelerle kaynaşarak Asurluları meydana getirdiler. Asur hakimiyetinde beş devlet kurulmuştur. Bu devletler eski, orta ve yeni Asur döneminde hükümran olmuşlardır⁶⁴. Eski Asur devletinin, M.Ö. ikinci bin yılın başlarında kurulduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Asurlu tüccarlar Anadolu ile münasebet kurmuşlardır. Orta Asur döneminde en önemli kişi Assur-Uballit'dir. Uballit döneminde Asur devleti çok kuvvetlenmiş ve gelişmiştir. Yeni Asur döneminde de, Sargon Asur tarihine adını vermiştir. Anadoluya birçok akınlar yapmıştır. Bu akınlarda tahminen Harput ve çevresi de ele geçirilmiştir⁶⁵. (Bkz. Ek 2).

M.Ö. bininci yıl Ön Asya tarihinde rol oynayan Asur krallarından Tiglatpaleser II. çok zalim bir hükümdar olduğundan komşuları üzerine birçok şiddetli savaşlar yapmış, Diyarbakır ve Siirt şehir ve bölgelerini zaptetmiş ve Fırat boylarına kadar gelerek bunların eski Hurriler'le, yeni Etilerden oluşan halkını korku içinde bırakmıştı. Doğu illerinde Türk soyunda küçük devletcikler vardı bunlara "Nairi" denilmekteydi. Bu krallıklar Hurrileri topraklarına kattıktan sonra Harput'u ele geçirmiş, Melidi (Malatya) tarafına gelmişlerdi. Assurnasirpal III. döneminde Harput ve dolayları fethedilmiştir⁶⁶. Asurbanipal döneminde Asurluların o zamanki devletler arasında hiçbir rakibi kalmamıştı. İmparatorluk hemen bütün Ön Asya'yı içine alıyordu. Kapadokya'dan İran'a, Ararat ve Hazar'dan Mısır'a ve Basra körfezine kadar uzayan saha, Asur İmparatorluğunun hakimiyeti altında kalmıştır⁶⁷.

Asurlular, Asurbanipal'in ölümünden sonra Med, Babil ve diğer devletlerin hücumuna uğradı. Son defa toplanan Asur kuvvetleri Harran ovasında düşmanları ile olan savaşı kaybederek yenildi ve imparatorluk tarihe karıştı. Asurlularda dini hayata

⁶⁴ Yusuf Karaca, *Tarih Ansk.* C. II, Berikan yay, Ankara, 2002, s. 49.

⁶⁵ Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, TTK, Ankara, 1989, s. 7.

⁶⁶ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 62.

⁶⁷ M. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, TTK, Ankara, 1937, s. 546.

geline çok tanrılı dinler ve puta tapıcılık yaygındı, ayrıca tapınaklara da önem verilirdi⁶⁸.

Harput'la ilgili özellikle Asur'da bulunan I. Tukulti-apalasarra dönemine ait bir tablette şu ifadeler yer alır: “Büyük Hatti ülkesinin Milidia kentine ilerledim. Allamurunun harcını aldım. İşuva ülkesinin Enzuta kentini ve Suhmu ülkesini fethettim. Esirler alarak ülkeme getirdim.” Enzatu/Enzite ülkesi ve şehrinin içinde yer aldığı İşuva'nın Hitit İmparatorluğu döneminde, Fırat nehrinin doğusunda Harput ve çevresinde, Hurri kökenli adlar taşıyan kralların yönetiminde bir ülke olduğu bilinmektedir. Yazılı belgelere göre M.Ö. bin yılın ikinci yarısında Enzi/Alzi, Alzi ülkesinin içinde yer aldığı İşuva başlangıçta Hititliler ile Mitanni krallığı arasında bir bölgedir. I. Tuttuhalia döneminden itibaren Hitit akınlarına maruz kalan bölge, I. Şuppiluliuma'nın kuzey Suriye seferinden sonra IV. Tudhalia zamanında hakimiyet altına alınarak M.Ö. 13. yy. ortalarına kadar daha çok bu kültürün etkisi altında kalır⁶⁹.

Kültepe'de yapılan kazı çalışmalarında, Asurlu tüccarlara ait ticari ve hukuki belgeler bulunmuştur. Bu belgelerde bir çok şehir, tanrı ve şahıs adları geçmektedir⁷⁰. Asurluların Palu civarına kadar geldikleri tespit edilmiştir⁷¹.

Babilonya ve Asur'daki politik rejim daima bir teokrasi olmuştur. Bütün iktidar bir tanrıdan ya da tanrılardan gelmiştir. Kral tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Başlıca ödevi, tanrıları gözetmek ve onları her yönden beslemektir. Tapınının esas konusu da bu olmuştur⁷².

5 - URARTULAR DÖNEMİ

Urartu devleti tarihi hakkındaki en eski bilgiler Asur kaynaklarında bulunmaktadır⁷³. M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'da Urartu adlı bir devlet ortaya çıkmıştır. Bu devletin başkenti Tuşpa (bugünkü Van) şehri idi⁷⁴. Asur kaynaklarında ilk defa sözedilen ve Doğu Anadolu'nun yüksek yerlerinde yaşayan “Uruatri” ve “Nairi” krallıkları, giderek artan Asur saldırıları karşısında birleşmişlerdir. Böylece Urartu devleti ortaya çıkmıştır. Kuzeyde Aras vadisinden Güney'de Halep'e,

⁶⁸ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, C. II, Berikan yay, Ankara 2002, s. 49.

⁶⁹ Kemalettin Köroğlu, a.g.m., s. 361-363.

⁷⁰ Ekrem Memiş, a.g.e, s. 64.

⁷¹ Kadri Perk, a.g.e, s. 63.

⁷² Felicien Challaye, a.g.e., s. 117.

⁷³ Afif Erzen, a.g.e., s. 24.

⁷⁴ N. Ardıçoğlu, a.g.e, s. 9; Kadri Perk, a.g.e., s. 75.

Doğu'da Urmiye Gölü'nden Batı'da Malatya'ya (Harput dahil) kadar uzanan bölgede yerleşmiş bulunan Urartu devletinin tarih sahnesine çıktığı dönemlerde Orta ve Batı Anadolu'ya Frigler hakim olmuştur. (Bkz. Ek 3) Güneyde ise Urartuların en büyük rakibi olan Asurlular bulunmaktaydı. Tarih sahnesine çıkışlarından itibaren başlayan Asur ile mücadeleleri her iki devletin yıkılışına kadar devam etmiştir⁷⁵. Van'da kurulmuş olan krallık, Asurlular ve Babililer tarafından "Urartu" olarak tanınırken, İbranice'de "Ararat" şeklinde geçiyordu⁷⁶.

Urartular Doğu Anadolu'daki hakimiyetlerini kendilerinden önce kurulmuş bir çok krallıklar üzerine kurmuşlardır. Doğu Anadolu'nun bu küçük krallıklarına "Nairi krallıkları" adı verilmiştir. Belki o devirlerde bu Nairi krallıklarından biride Harput dolaylarında hüküm sürüyordu. Urartu kralları 9. yüzyılda buraları hakimiyetleri altına alarak Harput ve çevresine yerleşmişlerdir⁷⁷. Ayrıca Urartu'lar, Harput ve çevresine "Süpani" adını da vermişlerdir. Palu kalesinde çivi yazılı kitabelerde bu ad geçmektedir⁷⁸. Urartuların tarihteki önemli özelliklerinden biri de şudur: Kayaları oymak veyahut yaptıkları her şeye ait bir yazıt bırakmalarındır. Kayaları oyarak mezarlar, tüneller ve su yolları yapmışlardır. Palu'daki yazıtlarda bunlara "Sebiterias" adı verilmiştir. Harput kalesindeki kaya inşaatının da Urartulara ait olduğu tahmin edilmektedir. Alman tarihçisi Lehmann Haypt, I. Dünya savaşından önce yaptığı incelemelerde kale içinde oyulmuş merdivenler, tünel, hücreler ve su yolları tespit etmiştir. Böylece kalenin Urartu eseri olduğu kesinleşmiştir. "Mazgirt, Vagert" gibi adların Urartulara ait olduğu bilinmektedir⁷⁹.

Ayrıca Kral Menuas da, Murat suyunu takiben Paterya (Palu) ya ve oradan Hozani (Maden) ya ve buradan Sivrice gölünün batısında Meliten (Malatya)'e girmiş ve buraları vergiye bağlamıştır.⁸⁰

Harput ve çevresinde tespit edilen Urartulara Ait Kitabeler şunlardır:

- Kral III. Sarduris (M.Ö.760-733) dönemine ait Harput'un güneybatısında İzolu nahiyesine bağlı Habibuşağı köyünde bulunan kitabe.

⁷⁵ Mesut Şentürk, a.g.t., s. 1.

⁷⁶ Ekrem Memiş, a.g.e, s. 173.

⁷⁷ N. Ardiçoğlu, a.g.e, s. 9.

⁷⁸ Ülker Ardiçoğlu, a.g.m., s. 15.

⁷⁹ 1973 Elazığ il Yıllığı, s. 2.

⁸⁰ Kadri Perk, a.g.e, s. 87.

- II. Rusas (M.Ö.680-645) döneminde Harput'un kuzeydoğusunda Mazgirt kasabasındaki kitabe.

- Kral İspuinis ve oğlu Menuas ait Palin de bulunan kitabesi.

- Palu kalesindeki kitabelerdir.

Kral I. Argitrtis döneminde Asurlularla Urartular daima karşı karşıya gelip çarpışmışlar Harput ve çevresi bu dönemde, bu iki devletin arasında birkaç defa el değiştirmiştir⁸¹. Hatta diğer bir kaynakta da, Urartuların Malatya'ya kadar geldiklerini ve Urartu kralının, buradaki 9 kenti yağmaladığı günümüzde su altında kalan Kömürhan köprüsündeki Tomisa'da karşıya geçtiğini ve buraları ele geçirdiğini; su altında kalmış büyük bir kral yazıtından öğrenmekteyiz⁸². Norşuntepe'de yapılan kazı çalışmalarında, büyük bir terasın güneyinde açığa çıkarılan yapıda Altınova'nın Urartu hakimiyetine girdiği çağı yansıtan tarihi vesikalara rastlanmıştır. Altınova'nın güneyinde yer alan Koçkale ve Genefikte'de Urartulara ait kale kalıntılarına da rastlanmıştır⁸³. Harput'un 50 km. doğusunda bulunan Şimşat kalesindeki sur'da Urartu kalelerine benzerlik gösteren bir yapı da tespit edilmiştir⁸⁴. Tunceli'nin Burmageçit köyü yakınında, ortaya çıkarılan mezarlardan çeşitli eşyalar arasında kılıçlar, ve bir de bıçak bulunmuştur. Kılıçların iki tanesi Urartu kılıcı olduğu sanılmaktadır.⁸⁵ (Bkz. Ek 4).

Urartuların dini, Hurrilerin ve Hititlerin dinleri gibi çok tanrılı bir dine dayanmaktadır. Kral İspuinis ve Menuas tarafından yazdırılan kitabeler, Urartuların dinlerini açığa çıkarmıştır⁸⁶. Urartu dininde Haldi-Tel Şeba-Şivini üçlüsü kutsanmakta olan tanrıların başında yer aldığını ve bunların içerisinde Haldi ilk sırada olduğunu söyleyebiliriz. Savaşlar, barışlar, imar faaliyetleri ve tüm girişimler daima Haldi'nin yardımı ile yapılmaktadır. Haldi "Baş tanrı=Milli tanrı=Devlet tanrısı" özelliklerine sahiptir. Devletin emrinde olan resmi devlet dininin dışında bir de geleneksel halk dini bulunmaktaydı. Devletin temel politikası olarak "Din" unsuruna ne denli önem verildiği, büyük Urartu merkezlerinde ortaya çıkarılan muhteşem tapınlardan, kutsal alanlardan, mezar yapılarından, evlerdeki oda eşyalarından ve küçük sanat eserleri

⁸¹ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C. 1, s. 65-66.

⁸² Ümit Serdaroğlu, "Öntarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyinde Kültürel Hareketler.", F.H. Sanat Tarihi Sempozyumu (1987), F.Ü.F.H.A.M, Elazığ, 1992, s. 13.

⁸³ Herald Hauptmann, "Norşuntepe Kazısı,1969", Keban Projesi 1969 Çalışmaları, TTK, Ankara, 1971, s. 78.

⁸⁴ Baki Ögün, "Haraba Kazıları, 1969", Keban Projesi, 1969 Çalışmaları, TTK, Ankara, 1971, s. 39.

⁸⁵ Recep Yıldırım, "Elazığ Müzesinde Bulunan Birkaç Urartu Kılıcı", F.Ü.S.B. Dergisi, C. III, Sayı 2, Elazığ, 1989, s. 279.

⁸⁶ M. Ş. Günaltay, Yakın Şark II, s. 327.

üzerindeki tasvirlerden açıkça anlaşılmıştır⁸⁷. Urartu Krallığı, Medlerin bu bölgede güçlü bir devlet kurmasıyla, 7. yy. sonunda veyahut takriben 585 tarihlerinde ortadan kaybolmuştur⁸⁸.

6 - MEDLER DÖNEMİ

M.Ö. 715'lerde Med aşireti ileri gelenlerinden Keyaksar tüm Med aşiretlerini bir araya getirerek bir devlet kurmuştur. Başkentleri bugünkü İran'da bulunan Hamedan kenti olan Med'ler; önce Asurluları, ardından Urartuları yıkarak bölgeyi ele geçirmişlerdir. M.Ö. 560'da ise Pers kralı Kuraş, Med kralı İstuvegu'yu yenerek Med bölgesini ele geçirir bölgede satraplık sistemini kuran Kuraş doğuda Medya satraplığı batıda Kapadokya ve Antitoroslar, kuzeyde Karadeniz, güneyde Mezopotamya satraplıklarını kurmuşlardır. Harput ve çevresini içine alan satraplık ise, 3. büyük satraplık olan "Medya Satraplığı" içindedir. Buradaki bölge halkının çoğunluğunu Akilisenler denilen bir grup oluşturmaktaydı⁸⁹. Med'lerin ilk yerleşim yerleri Hazar Denizi ile Urmiye gölü arasındaki sahada bulunmaktadır⁹⁰. Medyalı subaylar ve memurlar, Anadolu'ya yalnız görevlerini yapmak üzere geçici bir zaman için gelmiyor, buralarda yerleşiyor, devletin el koyduğu geniş topraklardan istifade ediyorlardı⁹¹. Bir ara Babil devleti ile ittifak kurup Asur devletini de yıkmışlardır. İskitlerin saldırılarına karşı ülkelerini korumuşlardır. Anadolu'da Kızılırmak kıyısına kadar gelen Medler, Lidyalılarla karşılaşmışlar. Medler ve Lidyalılar uzun zaman savaşmışlardı. Med-Lidya mücadelesi, 585'de güneş tutulmasıyla sona erdiği rivayet edilmektedir⁹². Harput bir aralık Medlerin idaresinde kalmıştır. Medler ilk defa "Arbak" namında bir kumandanın idaresinde birleşmişlerdir⁹³. II. Kuraş'ın zaferinden sonra Ön Asya tarihine yeni bir bakış açan köle Persler efendi olmuş, Medler ise tabii kavim durumuna düşmüşlerdir. Bundan sonra Medler Perslileştirilmiştir. İran medeniyeti ise eski Elam-Med medeniyeti üzerine kurulmuştur. Persepolis sarayına da Pers dinine de Hagmanata sarayından, Muğlar dininden birçok şey katılmıştır⁹⁴. Pers kralı I. Keyhüsrev, Keyaksares ve

⁸⁷ Mesut Şentürk, a.g.t, s. 2-3.

⁸⁸ Ekrem Akargul, a.g.e., s.175.

⁸⁹ E.Danik , a.g.e, s. 6.

⁹⁰ Kadri Perk, a.g.e, s. 114.

⁹¹ M. Ş. Günaltay, Yakın Şark III, TTK, Ankara. 1947, s. 362.

⁹² Yusuf Karaca, Tarih Ansk., C. VI, Berikan yay. Ankara, 2002, s. 351.

⁹³ İ Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 67.

⁹⁴ M. Ş. Günaltay, İran Tarihi, C.1, TTK, Ankara 1948, s. 124-125.

Astiyages adlı Med merkezlerini ele geçirince Medler, Pers hakimiyeti altına girmişlerdir⁹⁵.

7 - PERSLER VE PARTLAR DÖNEMİ

Parsa'lar, Persler veya Furs'lar gibi isimlerle anılan Persler siyasi bir varlık olarak Pasargat boyundan Akhamaniş veya Ahamaneş klanı ile tarihe çıkmışlardır⁹⁶. İran'a hakim olan eski kavimlendendir. Ari ırkına mensup, Hind-Avrupa kavmidir. M.Ö. 2000 yıllarında kuzeyden gelip, Orta İran'a yerleştiler. Eski Ortadoğu'ya hakim Elam'lılar ve Med'lerin hakimiyetinde yaşamışlardır. M.Ö. 6. yy. ortalarında Pers prensi Keyhüsrev, Medlerle mücadele etmiştir. Keyhüsrev M.Ö 533'te Med'lerin İran'daki hakimiyetine son vererek, Pers İmparatorluğunu kurmuştur. Büyük Keyhüsrev denilen ilk Pers imparatoru, İran ve Anadolu'ya hakim olup, hudutlarını Balkanlardan Orta Asya ve Hindistan'a, Kafkaslardan Hint Okyanusuna kadar genişletti⁹⁷. Lidya devletine son verdikten sonra bütün Doğu ve Orta Anadolu Pers'lerin eline geçti. Böylece Harput ve çevresi de Perslerin eline geçmiştir⁹⁸. Pers hükümdarlarından Dara, Harput ve çevresini ele geçirmiştir. Dara döneminde Pers devleti 23 büyük satraplığa bölünürken, Harput ve çevresi 13. satraplık olan "Armenia satraplığı" içinde kalmıştır⁹⁹.

Bu dönemde halk dini hakkındaki bilgiler Heredotos, Strabon, Plutork, Diyador gibi tarih yazıcılarının eserlerinden bize ulaşmaktadır. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre halk göğü Ahuramazda olarak tanır, ayrıca beş unsura daha inanırdı. Bunlardan birincisi ışık, iki çeşit idi ; gündüz ışığı (güneş), gece ışığı (ay). Diğer dört unsurda ateş, su, toprak ve rüzgar'dı. Bu durumun eski Animizim¹⁰⁰ hatırası olduğundan şüphe yoktur¹⁰¹. İran dinlerinden olan Zerdüştiliğin kurucusu Zerdüştür. Temelde Monoteist iken sonradan dualist bir yapıya bürünmüştür. Ahura-Mazda'ya dayandığı için adı Mazdaizm dir¹⁰². Zerdüştte, alemde mücadele eden, iyilik ve kötülük diye adlandırılan iki asil ruh

⁹⁵ Yurt Ansk. C. IV, Anadolu yay, İstanbul, 1982, s. 2494.

⁹⁶ M. Ş. Günaltay, İran Tarihi, C. I, s. 127.

⁹⁷ Yusuf Karaca, Tarih Ansk., C. 6, Berikan yay. Ankara, 2002, s.381

⁹⁸ İ Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 70.

⁹⁹ E.Danik , Ortaçağda Harp....., s. 6.

¹⁰⁰ Animizm, tabiatta insanın ruhuna az çok benzer ruhlar bulunduğunu kabul eden din anlamına alabiliriz. Animizm, önceleri Fetişizm diye adlandırılmıştır. Bkz. Felicien Challaye, Dinler Tarihi, (Çev. Semih Tiryakioğlu) Varlık yay. İst, 1960, s. 22.

¹⁰¹ M. Ş. Günaltay, İran Tarihi, C. I, s. 296.

¹⁰² Osman Cilalı, Günümüz Dünya Dinleri, TDİ Başkanlığı yay, Ankara, 1995, s. 176.

vardır¹⁰³. Perslere, Mecusiliği yani ateşe tapma dinini Hindistan'dan kovulan Zerdüşt öğretmiştir¹⁰⁴. Pers İmparatorluğunun, önce Biga çayı kıyısında, sonrada Erbil yakınlarında Büyük İskendere yenilmesiyle, Pers imparatorluğu tarihe karışmıştır¹⁰⁵.

Perslerden sonra yöreye Partlar hakim olmuştur. Partlar, Türkistan'dan büyük bir kalabalık halinde İskender'in doğuya akınından sonra Hazar denizi kıyılarına Arsak namında bir komutanın kumandasında inmişler ve Esterabat şehrini kendilerine başkent yapmışlardır. Partlar M.Ö. 250 yılından başlamak üzere M.S. 226'ya kadar, 476 yıl bir çok savaş yaparak, zaferler kazanarak hüküm sürmüşler, bütün İran'ı ve Doğu Anadolu'yu elinde tutmuşlardır. M.Ö.164'ten önce Partlar El cezire, Malatya, Harput ve çevresini Seleküslerden almış ve bölgeyi beyliklerle idare etmeye başlamış daha sonra Harput ve çevresine hakim olan Ermeniler'i de kendilerine tabi tutmuşlardır. Partlar döneminde Harput bazen Ermeniler, bazen de Romalılar eline geçmiştir¹⁰⁶. M.Ö.140'larda Part kralı Mitridates'in Fırat bölgesini ele geçirdiği, Diyarbakır'a kadar geldiği rivayet edilmektedir¹⁰⁷.

8 - SASANİLER DÖNEMİ

İran'da kurulmuş olan Sasani devleti, 226'da Zerdüşt'ün din adamlarından Sasan'nın torunu Erderiş tarafından kurulmuştur¹⁰⁸. Hanedenın vatani Fars eyaletidir. Sasan'ın asıl adının İsfendiyar yahut Behmen olduğu ve Büyük Dara'dan. Ahamenilerden indiği iddia edilmiştir.¹⁰⁹ Partların son kralı IV. Erdoğan'la yaptığı savaşta galip gelen ve Partlar'ın başşehri olan Medayin'i zaptederek yeni bir devlet kuran Erdeşir'in büyük babasının ismi Sasan olduğundan bu yeni İran devletine de Sasaniler adı verilmiştir. Sasaniler'in ilk yerleşim yeri İran'da Rumye gölünün havzası olmuştur. Kral Şapur zamanında Diyarbakır ve Harput ve çevresini de tahrip etmişlerdir.¹¹⁰ Sasaniler 503 yılında Bizanslılardan Erzurum'u, Diyarbakır ve çevresini

¹⁰³ G. Tümer-A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yay. Ankara, 2002, s. 119.

¹⁰⁴ Yusuf Karaca, *Tarih Ansk.* C. IV, s. 382.

¹⁰⁵ *Yurt Ansk.* s. 2494.

¹⁰⁶ İ Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 72.

¹⁰⁷ E. Danık, a.g.e, s. 7.

¹⁰⁸ Yusuf Karaca, *Tarih Ansk.*, C. VIII, s. 124.

¹⁰⁹ Yılmaz Öztuna, *İlkçağ ve Asya ve Afrika Devletleri*, C. III, TTK, Ankara 1996, s. 81.

¹¹⁰ Kadri Perk, a.g.e, s. 143.

almışlardır.¹¹¹ Sasani Devleti derebeyliğe müstenit bir mutlakiyet idaresi altında kalmıştır. Sasanilerle ilgili bilgileri İranlılar ile Araplardan öğrenmekteyiz.¹¹²

Sasaniler döneminde Harput ve çevresi çok el değiştirmiştir. Özellikle 272-309 arasında 6 kral değiştiren Sasaniler döneminde Harput ve çevresi çok kez Romalıların eline geçmiştir. 20. padişah Nuşirevan Bizanslıları yenerek El Cezire, Suriye ve Doğu Anadolu'yu zaptında Harput ve çevresini de içine almıştır.¹¹³ Nuşirevan'ın ölümünden sonra yönetimde aksamalar görülür. 562'de 50 yıllık bir barış antlaşması yapılır ve Fırat'ın batısı Bizanslılar'da, doğusu Sasaniler'de kalır¹¹⁴.

Sasaniler I. Hürmüz döneminde Maniheizm adında bozuk bir din kurmuştur.¹¹⁵ Bu din, evrensel karakterli bir dindir. Daha sonra Hıristiyanlık, Mazdaizm, Zurvanizm, Budizm ve Mezopotamya dinlerinden pek çok unsurları içine almış, bu açıdan da senkretik bir özellik taşımıştır. Gnostik bir dualizm olan Mani dininde, iki prensip vardır: iyi-kötü, karanlık-aydınlık, nur-zulmet, üzerine kurulmuştur.¹¹⁶ Özellikle Sasaniler arasında İran dinleri yayılmıştır.

611 yılında İslamiyet'in doğuşuyla Hz. Muhammed (S.A.V) İran-Sasani şahına bir mektup gönderip, İslam'a davet etmiştir. Ama bu daveti kabul etmemişlerdir. Müslümanlarla savaşmışlar ve Sasaniler İslam orduları ile mücadele etmişlerdir. 642'de Nihavent savaşıyla Sasaniler yıkılarak, bütün İran ve Irak müslümanların hakimiyetine geçmiştir¹¹⁷.

9 - SELEVKOSLAR DÖNEMİ

Selevkoslar, tarihte İskenderin bazı yönlerden mirasçısı olmuşlardır. Devletin toprakları Elamlar, Sümerler, Akadlar, Babilililer, Asurlular, Hattiler, Urartular ve son olarak Ahamenişler'in medeniyet merkezini kapsıyordu. Selevkos, M.Ö. 306'da kral unvanını aldıktan sonra başkentini Ön Asya'nın ticaret merkezi olan Babil'de kurdu. Bir süre sonra doğu ile batı arasındaki ekonomik gücünü arttırmak amacıyla Babil'i boşaltarak Dicle ırmağı üzerinde Selevkiye kentini kurup oraya taşındı. Daha sonra

¹¹¹ Yılmaz Öztuna, *İlkçağ ve.....*, s. 82.

¹¹² V.F. Buchner, "Sasaniler", İ.A, M.E.B yay, Eskişehir, 1997, s. 246.

¹¹³ İ. Sunguroğlu, C. I, s. 74-75.

¹¹⁴ E. Danık, a.g.e, s. 8.

¹¹⁵ Yusuf Karaca, C. VIII, s. 125.

¹¹⁶ Ü. Günay-H. Güngör, *Türk Din Tarihi*, Laçın yay. İst. 1998, s. 164.

¹¹⁷ Yusuf Karaca, a.g.e., C. VIII, s. 125.

denizlere açılmaya başlayan Selevkoslar, Selevkiye kentini bırakarak, yılların kavşak yeri olan Hatay'a taşındılar¹¹⁸.

İskender'in ölümünden ve daha sonra 27 yıl arayla devam eden savaşlardan sonra ülke, İskender'in komutanları arasında dörde taksim edildi¹¹⁹. Doğu Anadolu, Mezopotamya, Hatay ve Suriye'nin kuzeyindeki bir parçası Selevkosların idaresinde kalmıştır. Harput ve çevresi de bu sınırlar içerisinde kalmıştır. Bir süre Harput ve çevresi Ermenilerin idaresi altına girmiş ama daha sonra Antiukhos zamanında Harput tekrar Selevkosların idaresine geçmiştir¹²⁰.

10 - ERMENİLER DÖNEMİ

Ermeniler Friglere mensup olup Balkan kökenlidirler; İliyarlıların baskısıyla M.Ö.VI. yüzyılda Doğu Anadolu'ya göç ederek yerleşmişlerdi. M.Ö. 550 yılından itibaren Anadolu'ya İran'da Medlerin yerini alan Persler hakim olmaya başlamıştır. Ermeni adına ilk kez M.Ö. 521 yılında Pers kralı Parius'un Behistun yazıtında "Ermenileri yendim" sözüyle bahsedilmiştir. Bu belgelere göre, Ermenilerin Doğu Anadolu'daki varlıklarının ancak M.Ö. 521 yılına kadar gidebileceği söylenebilir.¹²¹

Ermenilerin milattan altı asır önce Tisilya'dan hicret ederek, Kızılırmak bölgesine yerleştikleri rivayet edilmektedir. Daha sonra doğuya doğru kaymışlardır¹²². Ermeniler en çok Hısn Mansur (Adıyaman), Hısn Ziyad (Harput), Muş, Bitlis ve Van illerinde bulunmuşlardır¹²³.

Ermeniler İran hükümdarı Keyhüsrev döneminde Medlerin himayesinde kalmışlardır. Fırat kıyılarında küçük devletler kurmuşlardır. Bunlardan bir tanesi de Küçük Ermenistan'dır. III. Ardeşir döneminde Harput Ermeni topraklarına geçmiştir¹²⁴. Ermeniler, Harput ve çevresinde Arijit, Anjit, Alzn, Arzn, Aşmuşat¹²⁵ ismini veriyorlardı¹²⁶. Ermeniler, Sophane bölgesini "Tsophkh" ismi altında tanımaktadırlar.

¹¹⁸ Yurt Ansk. s. 2494; M. Ş. Günaltay, Yakın Şark IV, s. 75-76.

¹¹⁹ Kadri Perk, a.g.e, s. 133.

¹²⁰ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 78.

¹²¹ Refet Yinanç, "Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde Ermeniler", **Türk Tarihinde Ermeniler**, Şafak Basım ve yay, İzmir 1983, s. 67.

¹²² Kadri Perk, a.g.e, s. 152.

¹²³ Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Boğaziçi yay, İstanbul, 1997, s. 220.

¹²⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e, s. 80-82.

¹²⁵ Mesut Şentürk, a.g.t., s. 27.

¹²⁶ Baki Ögün, "Haraba Kazıları", **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, TTK, Ankara, 1971, s. 39.

Tsophkh Şahunvoths sözcüğünün 8. asırda Malatya ve Harput civarında hüküm sürdüğü bildirilen Kral Sahus'un ismiyle alakalı olduğu tahmin edilmektedir¹²⁷.

Selçukluların Anadolu'yu fethinden önce Anadolu'nun doğusunda Bizans'a tabii iki Ermeni prensliği bulunmaktaydı. Bunlardan biri, Bağdat hanedanının elindeki Ani, diğeri de Ardzuruni ailesinin başında bulunduğu Van gölünün doğusundaki Vaspuragan prensliği idi. Her iki prenslikde daha önce Abbasilere tabi iken X. yy. sonlarında bölgeye hakim olan Bizans hakimiyetine girmiş. 1021'de Vaspuragan Ermeni prensliğine Bizanslılar son vermiştir. Bizanslılar, Ermenileri Urfa'ya yerleştirdiler. 1045'te Ani prensliği de son bulmuştur. Türklerden önce Ermeni prensliğine Bizanslılar son vermiştir. Bizans'ın kendi halkına ve Ermenilere kötü davranması Türk fethini daha da kolaylaştırmıştı¹²⁸.

Bir rivayete göre; Ermeni komutan Philaretos, Sasun Senyörü Tornigi kendisini itaate çağırmiş, sonra onun üzerine ordu göndermiştir. Philaretos da bu arada Aşmuşat'a gitmiştir. Tornig'le yapılan savaşta yenilmiş, firar edip Kharpert'e (Harput) gitmiştir¹²⁹. Başka bir rivayete göre de; Malazgirt savaşından sonra genişleyen Türk istilas ve fetihleri karşısında Anadolu'daki Bizans hakimiyetinin sürekli çökmesinden yararlanan Ermeni asıllı Bizans generali Philaretos Brachamios, Bizans'a tabi olmayarak önce Maraş'ta daha sonra da Malatya, Harput, Palu, Elbistan, Tarsus ve Urfa'ya hakim oldu.¹³⁰

Ebul Farac'ın rivayetine göre; Kral Boudvin, Kont Joscelyn ve Kont Galeran'ın Zaid (Harput kalesi) kalesinde iken, şehirdeki Ermeni işçiler kaleye saldırmış, Hartabert (Harput) kalesini ele geçirmişlerdir. Böylece Ermeniler, kısa bir süre de olsa kaleye hakim olmuşlardır¹³¹.

Anadolu'da Selçuklu hakimiyeti başlayınca da Ermeni halkı güneye doğru göç etmeye başlamış, Fırat boylarından Toroslar'a, Malatya, Urfa ve Maraş'a yerleştiler. 1247 yılında Ermeni Kilikya Krallığı Türkiye Selçuklu devletinden bağlarını kopararak

¹²⁷ N. Ardiçoğlu, a.g.e, s. 18.

¹²⁸ Refet Yinanç, a.g.e, s. 68-71.

¹²⁹ Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (çev. H. D. Andreasyon), TTK, Ankara 1962, s. 147-149.

¹³⁰ Ali Sevim, Anadolu'nun Fethi-Selçuklular Dönemi, TTK, Ankara, 1988, s. 83.

¹³¹ Gregory Abû'l-Farac, Abû'l-Farac Tarihi, (çev. Ö. Rıza Doğrul), C. II, TTK. Ankara, 1999, s. 358.

Moğolların idaresine girdi. Ermeniler, 1300'lerde bir ara Kozan ve Anazarba çevresinde yaşadılar. Daha sonraları Ramazanoğulları ve Osmanlı'ların hakimiyetine girdiler¹³².

Harput'ta dini hayata gelince; 1290'larda Harput'a gelen bir Ermeni rahibinin kentte vaazlar vermesi, halkı etrafında toplaması, misyonerlerin Ulu Camiye köpek leşi asması, Ermenilerin misyonerlik faaliyetlerine verdikleri önemi gösterir¹³³. Hıristiyanlığı kabul etmeden evvel Ermeni toplumunun dini, Sasaniler ve Ermeniler arasında müşterek bir din olan Zerdüştlüktür. Ermenilerin diğer milletlerden önce Hıristiyanlığı kabul ettiklerini ve 301 yılında ilk Hıristiyan devlet olduklarını belirtirler. Özellikle Bizanslıların Ermenileri Ortodokslarlaştırma ve Rumlaştırma politikaları sonucunda, bir kısmı Ortodoksluğu seçip Rumlaşarak benliklerini kaybetmişlerdir¹³⁴.

¹³² E. Danık, Ortaçağ Harputunun Kentsel Gelişimi, s. 71-73.

¹³³ Davut Kılıç, "Selçuklulara kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)", *Türk Kültürü*, Sayı:452, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 48.

¹³⁴ Davud Kılıç, a.g.m., s. 56.

B - TÜRKLER'DEN ÖNCE HARPUN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

Türkler, Harput bölgesine gelmeden önce, Harput ve çevresi önemli yerleşim merkezlerinden birisiydi. Bu bölge pek çok devletin hakimiyeti altına girmiştir.

1 - ROMALILAR DÖNEMİ

Roma devleti, İtalya'nın Roma şehrinde kurulduktan sonra tüm Akdeniz ülkelerine hakim olan bir devlettir¹³⁵. İtalya, Akdeniz'in hemen merkezinde en uzun kısmı 900, en geniş kısmı da 200 km. olan dar ve uzun bir yarımada bulunmaktadır. Yarımada şeklindeki devlet, tarihi kendisi ile beraber giden Sicilya adası ve diğer adacıklarla birlikte Avrupa'dan Afrika'ya bir köprü olmakta, ancak aynı zamanda da bir demir kapı gibi, Akdeniz'i ikiye bölmektedir¹³⁶. M.Ö. bin yıl içinde kurulan Roma, daha önceleri bir çoban köyü olduğu söylenir. Olasılıkla Etrüsklere karşı otlaklarını savunmak isteyen Albalılar gelip Roma'da yerleştiler. Etrüsklü krallar Roma'yı ele geçirip, imar edip yerleştiler. Etrüsk imparatorluğunun zayıflaması üzerine Romalılar, Etrüskleri kovarak Cumhuriyet adını verdikleri kralın yanında, zengin ve soylu kimselerin temsil edildiği senato ve halk meclisinden meydana gelen bir idare kurdular. Romalılar, İspanya'ya kadar uzanan bir deniz imparatorluğu kuran Kartacılara karşı M.Ö. 264 yılında Pön savaşlarını yaptılar. M.Ö. 146 yılına kadar devam eden Pön savaşları sonunda Kartaca imparatorluğu yıkıldı ve Romalılara bağlı bir Afrika eyaleti kuruldu. Böylece gittikçe güçlenen Romalılar, Doğu Akdeniz havzasına yerleştiler. Makedonya ve Yunanistan'ı istila edip aldılar. Diocletianus döneminden beri Roma İmparatorluğu toprakları taksim edilerek, ülkede dörtlü idare kuruldu. İmparatorluk merkezleri İzmit ve Milano olmak üzere iki bölgeye ayrıldı. Her bölgenin başına bir imparator ve "Sezar" unvanını taşıyan yardımcılar atandı¹³⁷. Diocletianus döneminden beri, Roma İmparatorluğu Armania topraklarından sayılıyor ve Justinianus döneminde 4. Armania eyaletine bağlanmış idi¹³⁸. Romalıların kurduğu bu en eski Cumhuriyet şekli, idarenin krala ait olmadığını gösterir¹³⁹.

Roma İmparatorluğu hakimiyeti, İran tarafından sürekli olarak tehdit edilmişse de 7. yy. kadar bu civarda hakimiyetlerini devam ettirmişlerdir¹⁴⁰. M.S. 3. yy'da bu

¹³⁵ Yusuf Karaca, *Tarih Ansk.* C. VIII, s. 27.

¹³⁶ Halil Demircioğlu, *Roma Tarihi*, C.I. TTK, Ankara, 1998, s. 2

¹³⁷ Yusuf Karaca, a.g.e, C. VIII, s. 27.

¹³⁸ Besim Derkot, "Harput", İ.A, M.E.B. Yay, İstanbul, 1997, s. 296.

¹³⁹ Halil Demircioğlu, a.g.e, s. 71.

¹⁴⁰ Ahmet Aksın, *XIX. yy. Harput*, Ceren Ofset ve Mat, Elazığ, 1999, s. 20.

bölge tamamen Roma imparatorluğuna tabi olmuştur.¹⁴¹ Romalılar döneminde Sophane adı, Harput ve çevresinin ismi olarak, Romalılar ile Armenia ve yine Romalılar'la İranlılar arasındaki muhtelif harpler ve mücadeleler dolayısıyla geçmektedir. Romalılar, Ephesus merkez olmak üzere "Asia" vilayetini kurarak Batı Anadolu'ya yerleştiler. Daha sonraki dönemlerde Bergama Krallığı, Bythina Krallığı ve Orta Anadolu'daki Cappadocia krallığı onların nüfuz ve hakimiyetini kabul ettiler¹⁴².

M.S. 98'de Dağıstan ve Gürcistan'ı zaptetmekle Mezopotamya ve bütün doğu illeri Romalılara geçti¹⁴³. Doğudaki bu iller arasında Harput ve çevresi de vardır. Romalılar, M.Ö. 1. yy'da sınır olarak Fırat'ı doğuya karşı korumuşlardır. Augustus devrinde de, M.Ö. 1.yy. öncesi ve sonrasında bu sınır aynen korunmuş, ancak Neron döneminde her zamanki durağan özelliğini bırakarak doğuya doğru sınırlarında genişletme eğilimi belirmiş ve bu suretle aşağı yukarı yüzyıl sonunda, Romalılar yavaş yavaş doğuya doğru kaymaya başlamışlardır¹⁴⁴. İmparator Neron zamanında Doğu Anadolu'ya sefer yapan Roma generali Curbulo'ya ait iki yazıt Elazığın Kızılay mahallesinde bulunmuştur. Curbulo Harput önlerine gelip ordusuyla konaklamış doğuya yürüterek Armenia üzerine ve İran'daki Part krallarına karşı seferlere devam etmiştir. Bu seferinde başarı kazanmıştır¹⁴⁵. Şemsiye tepe kazı çalışmasında Roma dönemine ait bir kule, Pağnik öreni kazı çalışmasında Latince bir yazıtın alt kısmı ile Grekçe bir yazıt bulunmuştur¹⁴⁶. Roma imparatoru Diocletianus zamanından itibaren Harput ve çevresinin tamamen Roma İmparatorluğu eline geçtiği tahmin edilmektedir.¹⁴⁷

Roma dini çeşitlilik arzeder. Roma, daha krallık döneminde bile dışardan, komşu Latin cemaatlerinden Tanrılar ve kültürler almağa başlamıştır. Politeizm içinde yaşayan ve bunun genel görüşü altında düşünen bütün kavimler gibi, Romalılar da ilişkilerde buldukları ve savaştıkları yabancı devletlerin tanrılarını da kendilerine kazanmaya çalışmışlardır¹⁴⁸. Romalılar önce putperestken, daha sonraları Büyük Konstantin

¹⁴¹ Ferhan Memişoğlu, *Elazığ Kılavuzu*, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1977, s. 11.

¹⁴² N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 22.

¹⁴³ İ. Sunguroğlu, a.g.e.C. I, s. 85.

¹⁴⁴ Ümit Serdaroğlu, "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyindeki Kültürel Hareketler", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu (1987)*, F. Ü. F. H. A. M Yay, Elazığ, 1992, s. 14.

¹⁴⁵ *1973 Elazığ İl Yıllığı*, s. 4 .

¹⁴⁶ Mesut Şentürk, a.g.t., s. 13.

¹⁴⁷ N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 31.

¹⁴⁸ H. Demircioğlu, a.g.e, s. 202.

zamanında Hristiyanlığı kabul ettiler¹⁴⁹. Roma dini, bir kutsal panteona ve Grek inançlarından kuvvetle etkilenmiş bir mitolojiye dayanır¹⁵⁰. Çok tanrılı dinlerin ve mezheplerin fazlalığına rağmen, tek tanrı dinine doğru şuursuz bir yönelişi vardı. Üstelik Roma İmparatorluğu, Cumhuriyetten İmparatorluğa geçiş döneminde, halk tabakaları arasında dindarlık eğilimi kuvvetlenmeye başlamıştı. Hatta herkesi kurtaracak bir din fikri kuvvet kazanıyordu. Bazı dindar putperestler yukarıdan gelecek bir yardımın arzuları içinde çırpınıyorlardı. Doğulular ve Grekler arasında, dünyanın değişme ve yenilenmesi ümidi vardı, ruhlara yol gösterecek ve onları kurtaracak bir Mesih, bir kurtarıcı bir peygamberin çıkışını arzu etmişlerdir¹⁵¹. Roma'da kutsal taşlara hizmet önemli bir iş sayılmaktadır. Küçük Asya'dan uğurlu, etkili kutsal sayılan Karataş getirilmiştir. Ayrıca Romalılarda kutsal çakmak taşı inancı, tedavi maksadıyla taş kullanıldığını, taşla büyücülük yapıldığını ve fala bakıldığını, bir kutsal taşın yardımıyla yağmur beklenildiğini görmekteyiz. Romalılarda kutsal taş çok değerlidir¹⁵².

Hristiyanlık vahiy ve kutsal kitap ile tektanrıcılığa dayanırken, zamanla bu özelliğini kaybederek inanç sisteminde "teslis" (üçleme)'ye yer veren ilahi kaynaklı bir din olmuştur. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Romalıların son döneminde kabul edilmiştir¹⁵³. Ayrıca eski Romalılar döneminde zehirlenmekten korumak için esrarengiz işaretler yazılmış muskalar tılsımlar kullanılmıştır. Tılsım-muskalar ilk olarak Mısırlılarda ortaya çıkmıştır. Din adamları, bu muska tılsım hurafeleri, yani eski putperestlik kalıntıları ile çok eski dönemlerde de mücadele etmişlerdir¹⁵⁴.

2 - BİZANSLILAR DÖNEMİ

Roma İmparatorluğu M.S. 395 yılında ikiye bölünmesiyle imparatorluk topraklarının doğu bölümünde kurulan ve 1453'de Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u almasıyla tarihten silinen bir Ortaçağ imparatorluğudur.¹⁵⁵ Roma imparatorluğunun hakimiyet merkezini doğuya taşıyan İmparator Diocletionus'tur (204-305). Ancak Bizans devletinin kuruluşunu Büyük Konstantinos'a bağlamak gerekir. III. yy.' da başlayan iktidar kavgaları, iç savaşlar ve bunu fırsat bilen dış düşmanların saldırıları ve

¹⁴⁹ Yusuf Karaca, a.g.e., C. VIII, s. 29-30.

¹⁵⁰ Mircea Eliade, a.g.e., s. 244.

¹⁵¹ K. Bihlmeyer-H. Tuchle, I ve IV. yy. Hristiyanlık, (çev. Altun Gürol), Güler mat, İstanbul, 1972, s. 9.

¹⁵² H. Tanyu, Türklerde Taşla İlgili İnançlar, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1987, s. 17.

¹⁵³ Osman Cilacı, Günümüz Dünya Dinleri, Diyanet İşleri Başkanlığı yay, Ankara, 1995, s. 75.

¹⁵⁴ Abdulkadir İnan, Eski Türk Dini Tarihi, M.E.B, İstanbul, 1976, s.207.

¹⁵⁵ Yusuf Karaca, Tarih Ansiklopedisi, C. II, s. 298.

artık iyi bir baş şehir olma vasfını kaybeden Roma'nın yerine devlet sınırlarına yapılan saldırılar Tuna ve Fırat boylarından geldiğinden imparatorları daha doğuda, bu iki cepheye de hükmedebilecek bir yerde yeni bir başşehir aramaya sevk etmiştir. İtalya'nın doğusunda yeni bir devlet merkezi kurmanın gerekli olduğuna kesinlikle karar veren Konstantinos bu gayeye en uygun yer olarak, coğrafi konumu kadar siyasi, askeri ve ticari bakımdan da merkez olma özelliğine sahip, Asya ile Avrupa'nın birleştiği noktada bulunan İstanbul'u seçmişti. Bu başkent inşasına 324 yılında başladı. Büyük bir saray, senato binası, hipodrom ve kiliseler yapıldı. Şehir, kara tarafından gelecek saldırılara karşı Marmara'dan Haliç'e kadar uzanan bir surla çevrildi; ve 330'da resmi açılış törenlerle kutlandı. Başşehir yeni Roma, ikinci Roma veya kurucusuna atfen Konstantinapolis adıyla anılmıştır. İstanbulun başkent oluşu ile Roma dünyasının ağırlık noktası doğuya kaydığı gibi aslında bir doğu dini olan Hıristiyanlık da Konstantinos'un himayesinde bütün imparatorluğa hakim olacak duruma kavuştu.¹⁵⁶ Doğu Roma İmparatorluğu adıyla anılan Bizans imparatorluğu, üç ülkeden oluşmuştur. Balkan yarımadası, kuzeyi Tuna ile, kuzey batısı Tuna'nın güneydoğusunda Sirmium'dan başlayan ve İşkodra'nın kuzeyine ulaşan Adriatik kıyılarıyla çevriliydi. Asya ülkesi, geniş kıvrımını meydana getiriyordu. Afrika ülkesi adı verilen bölümü ise, Nil'in Akdeniz ağzından başlıyor, özellikle Mısır'ın engin buğday ambarını içine alırdı.¹⁵⁷ Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hıristiyan inancın Bizans devletinin gelişmesine yardım eden ana kaynaklarıdır. Helenistik kültür ve Hıristiyan dininin Roma devlet şekli ile bir oluşum haline gelmesi bizim Bizans İmparatorluğu olarak adlandırmaya çalıştığımız tarihi olayları meydana getirmiştir.¹⁵⁸

Bizanslılarla Araplar arasındaki ilişkiler VII. yy.'dan-M.S. 959 yılına kadar devam etmiştir. Müslümanların ilerleyişini, bölgenin arablaşması takip etmiştir. Roma hakimiyeti doğu da çöker çökmez, bu ülke halkı için yabancı kalmış olan Grekçe yer adları, pek az istisnayla kaybolarak Sami ırklarında yeniden ortaya çıktı. İslam taarruzu Toroslar'ın meydana getirdiği set önünde umulmadık bir kuvvetle çarpıştı; böylece bulunan tabii hudut duvarları, sami dünyayı Anadolu kavimlerinden ve bazı eski Diocesis Oriens'i ve Antakya patriği bölgesini İstanbul patriği nüfuz sahasından ayıran

¹⁵⁶ Işın Demirkent, "Bizans", İ.A, C.VI, TDVİA yay, İstanbul, 1992, s. 230.

¹⁵⁷ Yusuf Karaca, a.g.e., C. II, s. 298.

¹⁵⁸ Greogrg Ostragorsky, Bizans Devleti Tarihi, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 1999, s. 25.

etnoğrafik hat ile hemen hemen aynı hizada bulunuyordu.¹⁵⁹ Yüzyıllarca süren Bizans-İran savaşları her iki devleti de zayıflatmış, Arapların yolunu açmıştır. Yenilen İran'da büyük ölçüde karışıklık hakim olmuş, tahtta bir zorbalık olayı ortaya çıkmıştır. Bizans'ın kuvvetleri de uzun ve yıpratıcı mücadeleler sonucunda tükenmişti. İstanbul ile doğu eyaletleri arasında bir türlü ortadan kaldırılamayan dini anlaşmazlık bir kin duvarı ortaya çıkarmış, Süryani Kabt Sekenenin devletten ayrılma gayretleri ve bunların savunma iradeleri kesin olarak yok edilmiştir.¹⁶⁰

Orta Doğunun büyük devletlerinden birisi olan Bizans imparatorluğu zaman zaman içte ve dışta ciddi tehlikelere düşmesine rağmen yinede ortaçağların en büyük devleti olarak hakimiyetini sürdürmüştür. Bizans'a Justinianus'tan sonra en parlak devrini İmparator Basil yaşatmıştır.¹⁶¹

Justinianus, M.S. 532'de İran'daki Sasanilerle "Ebedi Barış" diye isimlendirilen bir anlaşma yapmıştır. Ancak bu barış yine Bizanslılarca bozulmuştur. Bir süre Bizanslılar Sasanilere vergi ödemiş, daha sonra vergi ödemeyince yine çatışmalar olmaya başlamıştı.¹⁶² Bizans ordu ve idare düzeni temelde değişikliğe uğramış ve themâlar oluşturulmuştur. Düşmanın hareketından Anadolu arazisi askeri bölgelere, themalara taksim edilir ve yüzyıllar boyunca damgasını sürececek olan bir sistemin temeli atılmıştır. Thema, sözcüğü kolordu anlamına gelip, sonradan bu askeri yeni bölgelere ad olarak kullanılmıştır. Bizans ordularının seçme birlikleri de Anadolu'ya yerleştirildi. Böylece daha Herakleios döneminde Opsikion, Armeniakon ve Anatolikon themaları kuruldu. Anadolu'nun güney kısmındaki Karabisian deniz temasının da yine bu devirde kurulduğu tahmin edilmektedir.¹⁶³ İran-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu o yıllardan itibaren hükümdar Balak idaresinde büyük askeri faaliyet gösteren Sabarların Sasanilerle anlaşarak, Bizans'a karşı savaştıkları, Ermeniye bölgesine akınlar yaptıkları arkasından Anadolu'ya girerek bazı yerleri zaptettikleri söylenmektedir.¹⁶⁴

Bizans tarafında hudut müdafaası için gittikçe büyüyen endişe, doğuda thema ve kleisuralar'ın sık sık el değiştirmelerinde dile geliyor. Araplar sınırlarda geçitler yapmışlarsa ve Sugur'u ortaya çıkarmışlarsa, Bizanslılarda Arap hududu boyunca

¹⁵⁹ Ernest Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. Fikret Işıltan), İ.Ü.F.E.F Yay, İstanbul 1970, s. 36.

¹⁶⁰ Greogrg Ostragorsky, a.g.e, s. 103.

¹⁶¹ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, TTK, Ankara, 1988, s. 2.

¹⁶² **Yurt Ansiklopedisi**, C. IV, Anadolu yay, İstanbul 1982, s. 2495.

¹⁶³ Greogry Ostrosorsky, a.g.e, s. 89-91.

¹⁶⁴ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken yay. İstanbul, 1998, s. 158.

Selevkeia, Küçük Kappadokia, Khasranon, Sebasteia ve Koloneia gibi Kleisura'lar zinciri meydana getirmişlerdir. Selevkeia, Romanos Lekapenos döneminde Kappadokia al-Carmi'den sonra ve El-Mesudi'den önce Kalancia 863 yıllarından önce, muhtemelen Theadora döneminde, Kharsianon 867 ile 873 arasında idi. Ancak hududun tayini bakımından mühim olan bu kleisuraların vaziyeti ve genişliği hakkında eksik bilgiye sahibiz.¹⁶⁵ Herakleios'un yaptığı reformların en önemlisi, bu themaları kurmasıydı. Bu themaların başında "Strategos" adı verilen kumandanlar görev yapıyorlardı¹⁶⁶.

Bizans ve İran savaşları İmparator Justinian döneminde oluyordu. Harput ve çevresi tam harp sahnelerinin içerisinde bulunmuştur. Herakleios döneminde Bizans-İran savaşlarında Harput ve çevresi, zaman zaman el değiştirerek Bizanslıların, İranlıların elinde kalmıştır. Arapların Bizans topraklarında yapmış oldukları en önemli fetih Halife Ömer döneminde vuku bulmuştur ki, Kudüs'ün fethinden sonra Suriye, Anadolu'nun bir kısmı, Yukarı Mezopotamya Harput ve çevresini içine alan bu fetih hareketiyle de bu temele dahil gibi Bizans memleketlerinin bir kısmı Arap hakimiyetinin altına girmişti. (640)¹⁶⁷ (Bkz. Ek 5).

Bizans tarihlerinde Harput adı "Harpote" şeklinde geçmekte olup, Harput ve çevresine "Mezopotamia" adı verilmiştir. Bu "Dördüncü Armenia" vilayeti içerisindeydi. 10. asırda ise Mezopotamia'da iki thema, yani vilayet tesis edilmiştir. Bunlardan birisi "Asmosata teması" diğeri ise "Kharpezikon Teması" dır. Kurkuas 934'de Malatya'yı ve çok büyük bir olasılıkla aynı yıl zarfında Harput ve çevresini, zaptetmiş, ancak Şimşat'ı alamamıştır. Şimşat civarının Bizans hakimiyetine ters düşmesi üzerine, Musuldaki Hamdani Devletinin meşhur hükümdarlarından Seyfüddevle 938 senesinde Hısn-ı ziyad (Harput), Dadim, Hısn-ı Salam ve Attai kalelerine savaş açmış ve eylül ayında buralara asker sevk etmiş ise de Bizans komutanının hücumu karşısında Şimşat'a çekilmeye mecbur kalmıştır. (Bkz. Ek 6). Ayrıca İmparator Basikosun Armenia seferinde, Kurtikhion, Khakhon, Amer, Mureniz ve Abdela kalelerini aldığı tahmin ediliyor.¹⁶⁸ Bizans döneminde Armenia quarta (4. Armenia) adlı eyalet Trophonene (Sophene), Anzathene ve Balabitene bölgelerinden ibaret olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁹

¹⁶⁵ E. Honigman, a.g.e, s. 40.

¹⁶⁶ Işın Demirkent, "Bizans", İ.A, TDVİA yay, İstanbul, 1992, s. 233.

¹⁶⁷ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 87-88.

¹⁶⁸ N. Ardiçoğlu, Harput Tarihi, s.40-41.

¹⁶⁹ M. Şentürk, a.g.t, s.37.

Diğer bir kaynakta da; Cimiskes'in idaresinde 974'te El-Cezire, 975'te Suriye'ye giren Bizans orduları Dimaşk ve Beyrut kuzeyindeki bölgeye kadar ilerlediler.¹⁷⁰ Harput ve çevresinde Armasota, diğeri Harpate olan Harpezikion eyaleti diye iki eyalet kurulmuştur. Bu son eyalet 949 yıllarında ortadan kaldırılmıştır. Romanos Diogenes döneminde Selçuklu şehzadelerinin maiyetinde Anadolu'ya taarruza memur edilen Türkmen beylerinin doğudan ve güneyden Bizans topraklarına hücum ettikleri sırada Harput ve dolayları da bu akınlara sahne olmuştur¹⁷¹.

Harput ve çevresinde Bizanlılar'dan kalma kiliseler de vardır. Bu kiliseler Meryem Ana Kilisesi, Kızıl Kilise, Merşumuni kilisesi, Süryani kilisesi ve Yakubi kilisesi olarak isimlendirilmiştir. Bu kiliselerden en önemlisi Meryem Ana Kilisesidir. Dabakhane ve Fetih Ahmed Baba Mescid ve türbesine giden yolun güneyine bulunmaktadır. Yapım tarihi ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Giriş kapısındaki onarım kitabesinde Artuklu hükümdarı Fahreddin Karaaslan döneminde tamirat gördüğü belirtilmektedir.¹⁷² Kilise kayalar içine oyulmuş gibi bir görünüm arzeder. Üç taraflarının mimari bakımından fevkaladeliği yoktur. İç yapı tarzı, kemerleri ve dua yeri, simetrik bir yapı taşır. İnşaat tarihi, M. 179 yıl sonradır. M.Ö. puthane iken daha sonraları Yakubi Hıristiyanlar tarafından kiliseye çevrildiği söylenir. Kitabeye göre kilise, M.S. 1134 yılında Tatarlar tarafından tamir edilir. Yapıda kapı pencere kapakları bulunmaktadır. Bunlar resimler kabartmalarla işlenmiş olduğu gibi bunlardan başka kilisede 1500 senelik Süryani kadim yazısıyla yazılmış bir İncil vardır¹⁷³. Kilisenin kale dışında olması Harput'un Bizans döneminde nüfus yoğunlundan dolayı kale dışı yerleşimine geçtiğini göstermektedir ki, kale dışı bu yerleşimi, yoğunluğu az bir vakıa olarak adlandırabiliriz.¹⁷⁴ Müslüman Araplar ve Bizanslılar aralarında bir bölge oluşturmak için Bizans, balkanlardan getirdiği Türk, Norman ve Slav asıllı vatandaşlarını Tarsus'tan Malatya ve kısmen de Harput ve çevresine, Erzurum'a kadar uzanan ve Müslümanlarla bu sınır çizgisinin güney ve güneydoğusunu cihad sahası ilan etmişlerdi.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Işın Demirkent, "Bizans", TDVİA, s. 236.

¹⁷¹ İ. Sunguroğlu, a.g.e.C.I., s. 89-90.

¹⁷² E. Danık, Ortaçağ'da Harput, s. 25.

¹⁷³ İ. Sunguroğlu, a.g.e.C.I., s. 350-356.

¹⁷⁴ E. Danık, "Ortaçağ Harputu'nun Kentsel Gelişimi", s. 27.

¹⁷⁵ A. Kadir Yuvalı, "Ortaçağ Anadolu Şehirlerinin Sosyal ve İktisadi Durumları", Tarih İçinde Harput, F.Ü.F.H.A.M., Elazığ, 1992, s. 60.

Bizans devletinin kabullenmiş olduğu Hıristiyanlık Helen-Roma kılığına bürünmüş olma Anadolu geleneğine yeni bir ruh vermek çabasında idi. Hıristiyanlık, Bizans imparatorluğunda hızla yayılmıştı¹⁷⁶. Hıristiyanlığın hızlı bir şekilde genişlemesinde eski dinlerin gerilemesi ve düşmesi, onların yerine yenilerini koymak girişimleri onları tek Tanrı inanışına doğru eğilim göstermiş, Helenizm medeniyeti gibi bazı etkenler olmuştur.¹⁷⁷ Bu dinin inanç esaslarına gelince, şöyle denilir: “Ben, Kadir-i mutlak, gökleri ve yeri yaratan Baba tanrıya ve Ruhül Kudüsten çıkıp, bakire Meryem’den doğan o’nun biricik oğlu Rabbimiz İsa mesih’e inandım”, mensuplarınca belirtildiği üzere Hıristiyanlık, tanrılığına inanılan İsa’ya atfedilen bir dindir. Tanrı hakkındaki inançları, tanrısal maiyetin bedenleşmesi üç şahısta tezahürü, insanlığı günahattan kurtarması için kendisini feda etmesi ve onun insanları hesaba çekmesi hususlarını ihtiva eder.¹⁷⁸ Bizans Anadolu’daki boyları Ortodoklaştırmak ve Rumlaştırmak niyetinde idi. Çok önceden İmparator Herakleius’dan Hıristiyanlığın bütün inanç esaslarını monoteizm adı altında birleştirmeye karar verdi. Bu tavır, Bizanslılar ve Ortodoks kilisesine karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştı¹⁷⁹. Hıristiyan din adamları ayrıca muska-tılsım taşıma ve saklama adetiyle mücadele etmişlerdir¹⁸⁰. Hıristiyanlığın başkenti olan Roma ve İstanbul’da (Kostantinapolis) taş veya kaya ile ilgili inançlara da rastlanmıştır. El sürülen ve hastalıklarda kullanılan bu taş duvarlar kiliselerde bulunmaktadır.¹⁸¹

3 - ARAPLAR DÖNEMİ

Arâp tarihinin ilk dönemleri karanlıktır. Anayurtlarının Arabistan olduğu artık tarihçiler tarafından kabul edilmesine rağmen değişik görüşler ileri sürenler de olmuştur. Arapların eski dönem tarihleri, Arap yarımadasının tarihiyle iç içedir. Arabistan’ın büyük bir kısmının çöl olması nedeniyle imkansız olan arkeolojik araştırmalar yapıncaya kadar bu konuda kesin bir şey söylenememiştir. Dolayısıyla Araplar hakkındaki en eski bilgiler komşu kavimlerin yazılı belgelerinden öğrenilmektedir. “Arap” sözcüğü ilk defa Asur kralı III. Salmanasar’ın Suriye’de

¹⁷⁶ Ekrem Akurgal, a.g.e, s. 16.

¹⁷⁷ K. Bihlmeyer-H.Tuchle, a.g.e, s. 38.

¹⁷⁸ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay, Ankara, 1988, s. 113.

¹⁷⁹ Ü. Günay-H. Güngör, a.g.e, s. 364-365.

¹⁸⁰ Abdulkadir İnan, a.g.e., s. 208.

¹⁸¹ H. Tanyu, a.g.e, s. 34.

hüküm sürmekte olan küçük devletlerin isyanından ve bunların bozguna uğratılmasından bahseden kitabesinde görülmektedir. Bu kitabede M.Ö. 853'te Hama'nın kuzeyindeki Karka'da yapılan savaşı Gindilov Ariloi 1000 deve vererek desteklemiştir. Bu tarihten sonra M.Ö. 6. yy. kadar Asur ve Babil kabilelerinde Aribi, Arabu ve Hirbi isimlerine rastlanmıştır¹⁸². Arabistan coğrafi özelliği nedeniyle denizlerin ortasından kopup gelen hırçın dalgalar gibi, Orta Asya'nın iç kısımlarından başlayan ve dünyanın dört bucağından gelen göçler, Türk dalgaları ve ana göç yollarının daima dışında kalmıştır. Yine bu coğrafi durumu sebebiyle Araplar; çok uzun tarihi oluşları içinde hiçbir yabancı millet ve kültür istilasına da uğramamışlardır.¹⁸³

Sosyal hayat itibariyle özel bir model oluşturan Araplar, Aramiler ve İbraniler gibi Sami milletlerindedir.¹⁸⁴ Araplar, İslamiyetten önce Kahtan ve Adnanoğulları diye birbirlerine hasım iki büyük gruba ayrılmışlardır. Bunlarda her biri Ammare, Fahiz, Fasile, Batn gibi namları farklı gruplara ayrılmışlardı. Bu gruplar aralarında Gazve dedikleri kabile muharebeleri ile vakit geçiriyor, birbirlerini basıyor, talan ediyorlardı. Bazen de bütün Adnanoğulları birleşerek Kahtan gurupları ile savaşıyorlardı. Bedevi olan kavimlere mahsus bu hayat tarzı, çöl çevresinin gereği olan soy hısmımlığını kuvvetlendirmiş en yüksek sosyal seviye olan birlik duygularının uyanmasına mani olmuştu¹⁸⁵. Harput, Arap ve Bizans sınırında bulunuyordu¹⁸⁶.

Arap tarihinin en muhteşem dönemi İslamla başlamaktadır. Arabistan, Peygamber döneminde hakimiyet altına alınmış. Arap hakimiyeti Hz. Ömer döneminde de Arabistan dışında genişlemiştir. Harput ve çevresi Romalılardan sonra Sasaniler, İranlılar ve Bizanslıların sınırları içine girmişti. Dördüncü asırda İranlılar buraya Ziata Castellum demişlerdir. Harput kalesine de Hısn-ı Ziyad adını veriyorlardı. VII. asrın ortalarına doğru, Hz. Ömer döneminde bütün Suriye ve Irak ele geçirildikten sonra Anadolu'ya yürüten Araplar, Harput ve çevresini de zaptetmişlerdir. Arap hakimiyetinin bu çevreye yerleşmesi takriben 642-650 yılları arasında olmuştur.¹⁸⁷ Harput ve çevresi, 685'te Bizans, 700'lü yıllarda Arap, 752 yılında Bizans ve hemen arkasından Arap hakimiyetine girer. 938 yılında Mezopotamya teması içine Harput'un

¹⁸² Hakkı Dursun Yıldız, "Arap", TDVİA, C. III, İstanbul, 1991, s. 272.

¹⁸³ Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler* (C.I-II), Damla ofset mat, Konya, 1995, s. 41.

¹⁸⁴ M. Şemseddin Günaltay, *İslam Öncesi Araplar ve Dinleri*, Ankara Okulu yay, Ankara, 1997, s. 97.

¹⁸⁵ M. Şemseddin Günaltay, "Selçukluların Horosan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", *Belleten*, C.VIII., sayı: 25,26,27, TTK, Ankara, 1943, s. 59.

¹⁸⁶ *The Encyclopaedia of İslam*, Volume IV, Leiden, Netherlands 1978, s. 1084.

¹⁸⁷ N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 31.

da girdiğini görüyoruz.¹⁸⁸ Hz. Ömer El-Cezire'nin fethine "İyad b. Ganem"'i tayin etmişti. Burasının tamamen fethinden sonra Halife Osman döneminde bölge Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Bekir adlarıyla üç bölgeye ayrılmıştı. Arapların Sugur ül İslam adını verdikleri bu sınır boyları çok önemli yer teşkil etmiştir.¹⁸⁹ Sugur bölgeleri adıyla anılan; Şam, El-Cezire ve Ermeniya uçları adıyla üç kısma ayrılmıştı. Maraş, Adana, Tarsus Şam ucu; merkezi Malatya, Şamsat ve çevresindeki şehirlere El-Cezire ucu; Harput, Şimşat, Ahlat, Erzurum'ada Ermeniya ucu olarak yer etmiştir. Hz. Osman El-Cezire'yi ve Sugur bölgelerinde Ermaniye ucunu Şam valisi "Muaviye" nin emrine vermiş ve ona, Fırat'ı geçerek dördüncü Ermeniya hudutları dahilinde bulunan Harput, Şimşat üzerine asker göndererek buranın zaptedilmesini emretmiştir. El Vakidi de şunu nakletmiştir; bazı kimselerin rivayet ettiklerine göre: Halid b. Velid, El-Cezire'nin (Harput'ta dahil) bazı yerlerini Hz. Ömer adına idare etti. Ancak o, Amid (Diyarbakır) veya başka bir yerde, hamamda içinde şarap olan bir şeyi süründüğünden Ömer onu azletti, fakat bu haber doğru değildir¹⁹⁰. Muhammed El Vakidi-Abdurrahman b. Selman ve Sabit b. El-Haccac yoluyla rivayet edilmiştir. İyad, er-Rakka, Harran, er-Ruha; Nusaybin, Meyyafarikin, Karkisiya ve Fırat'ın köylerini fethetti; El-Cezire'nin (Harput'ta dahil) şehirleri barış yoluyla toprakları ise savaş yoluyla alınmıştır diye nakleder.¹⁹¹

Diğer bir raviye göre, İyad b. Ganem'in yukarıda da belirttiğimiz gibi, Habib b. Mesleme el-Fihri'yi, Şimşattan Malatya'ya gönderdiği ve onun şehri fethettiği böylece, şehir müslümanların elinden çıkmıştı. Muaviye Şam ve El-Cezire valisi olunca Habib b. Mesleme'yi o bölgeye gönderdi; o da savaşla şehri fethetti. Oraya şehrin valisi ile birlikte müslümanlardan paralı askerler de yerleştirdi. Rum ülkesine gitmek isteyen Muaviye Malatya'ya geldi ve şehri, Şam, El-Cezire (Harput'ta içinde) ve başka yerlerden gelen insanlarla doldurdu. Malatya Rum ülkesine yazın savaşlar düzenleyen ordugahın güzergahı oldu. Abdullah b. Ez-Zübeyr'in hilafet iddiasında bulunduğu günlerde Malatya halkı şehirden ayrıldılar. Rumlar şehre hücum etti ve orasını yıktıktan sonra terk ettiler. Arap tarihçilerinin Harput'a "Şimşat" ismini verdiklerini görüyoruz¹⁹².

¹⁸⁸ E. Danık, Ortaçağ..., s. 8.

¹⁸⁹ M. Beşir Aşan, "Osmanlı öncesi Harput ve yöresinde Türk İskanının Tarihi gelişimi", s. 54.

¹⁹⁰ el-Belazuri, *Fütuhul Buldan*, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 2002, s. 255.

¹⁹¹ el-Belazuri, a.g.e, s. 251.

¹⁹² el-Belazuri, a.g.e, s. 266.

Müslümanlar ile Bizanslılar arasındaki savaşlar daha çok Sugur El Şamiye ve Sugur ül Cezeriye denilen Tarsus, Maraş, Adana ve Malatya(Harpur dahil) hattı üzerinde olmuştur. Suriye'yi kaybeden Bizans İmparatoru Heraklius, hudut bölgeleri ahalisini içeri bölgelere çekerek müslümanların ilerleyişini önlemek amacıyla geniş bir bölgeyi boş bıraktı. Bu boş hudut bölgesinde bulunan Bizans garnizonları, islam ülkesine saldırıyorlar, yağma yapıyorlar ve katliamda bulunuyorlardı. Bizans akınlarını önlemek amacıyla müslümanlarda bu boş araziye küçük birlikler yerleştiriyorlardı. Müslümanlar bu sahalara "Zevahi" adını vermişlerdir¹⁹³. Dört halifeden sonra Suriye'nin merkezi Dimaşk'ta kurulan İslam tarihinin ilk devleti, adını kurucusu Muaviye b. Ebu Süfyan'ın ait olduğu Beni Ümeyye kabilesinden almıştır. Muaviye ve ondan sonraki iki halife bu kabilenin Süfyani kolundan, diğer on bir halife ise aynı ailenin Mervani kolundandır¹⁹⁴. Emeviler devrinde, Müslüman Arapların doğuya karşı akınlara devam etmeleri herşeyden önce El-Cezire ve Ermeniya ucu denilen bölgeyi (Harpur ve çevresi bu topraklar üzerindeydi) idareleri altına almaları ve sonra Halife Abdulmelik Musul, Azerbeycan ve bütün Ermeniya bölgelerini Irak'tan ayırıp Harran vilayetine bağlamak suretiyle el-Cezire hudutlarını daha da genişletmiştir.¹⁹⁵ Emevilerden sonra iktidara Abbasiler gelmiştir. Adını, Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib b. Haşim'den alan bu hanedana ilk atalarına nisbetle "Haşimiler" de denilmiştir. Emevilerin yerine Abbasilerin yönetimi ele geçirmesiyle İslam dünyasında idari, askeri, siyasi ve ilmi sahalarda çok büyük değişiklikler olmuştur¹⁹⁶. 750 yılında Zap muharebesinde Mervan'ın kuvvetleri büyük hezimete uğramakla Abbasiler hilafeti ele aldılar. Bu sıralarda Arabistan-hudutları çok genişlemiş El-Cezire, Azerbeycan ve kısmen Asyayı Suğra 3. bir vilayet halinde Abbasilere intikal etmişti. Harpur ve çevresi de bu sınırların içersindeydi. Halife Mutafakkıl zamanında Sugur bölgeleri (Harpur'ta dahil) tümüyle Müslüman Türklerin idareleri altında Abbasi hanedanının hükümranlığını kabullenmişlerdir.¹⁹⁷ 10. yy. ortalarına kadar Abbasi egemenliği altında kalan Harpur ve çevresi, Türk akınları başladığı 1015 yılına kadar, kısa bir süre daha Bizans hakimiyeti altına girdi.¹⁹⁸

¹⁹³ 1973 Elazığ İl Yıllığı, s. 4.

¹⁹⁴ H.Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer yay. İstanbul, 2000, s. 84.

¹⁹⁵ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 93.

¹⁹⁶ H.Dursun Yıldız, "Abbasiler", İ.A, C.I, TDVİA yay, İstanbul 1988, s. 31.

¹⁹⁷ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C. I, s. 94.

¹⁹⁸ 1992 Elazığ İl Yıllığı, s. 22.

Yine aynı yüzyılda Adüddev'le tarafından El-Cezireden sürülen Hamdani Ebu Taglib'in Bizans'a tabi olan kayınbiraderinin bulunduğu Hısn-ı Ziyad'da onun desteği ile tutunmuş olduğundan sözedilmektedir. Ancak Ebu Taglip, Harput'ta fazla kalmadığı, bir süre sonra Suriye'ye geçtiği ve Adüddev'le tarafından yakalanarak öldürüldüğü bilinmektedir. Hamdanilerin bu son hükümdarlarının ortadan kaybolmasıyla Bizans'a karşı uzun yıllar savaş yürütmüş olan Hamdaniler'in hakimiyeti böylece son bulmuştur.¹⁹⁹

Araplar'ın Türklerle olan ilk münasebetleri Türkistan'da başlamıştır. Pek çok Arap valisi Türklerin yaşadığı bölgelere akınlar düzenlemişlerse de Kuteybe b. Muslim'e gelinceye dek Türkler karşısında başarılı olunamamıştır. Kuteybe b. Muslim, Buhara, Semerkant ve Baykal gibi şehirleri fethederek hakimiyeti ele geçirmiştir. Arapların Türkistan seferleri Kuteybe b. Muslim'den sonrada devam etmiştir. Emevilere karşı Ebu Müslim'in yanında yer almış ve onların yardımıyla 750 yılında Abbasileri başa geçirmişlerdir. Daha ılımlı bir politika takip eden Abbasiler döneminde Türkler İslamiyet'e yakınlık duymaya başlamışlardır. Talas savaşında (750) Çinlilere karşı Arapların tarafını tutmakla yalnız savaşın sonucu değil, tarihlerinin de yönünü değiştirmişlerdir. Bundan sonra Türkler ile Araplar arasında dostluk ve iyi münasebetler başlamıştır. Türklerin İslam devletinde hizmete alınmaları Emeviler döneminde başlamıştır. Abbasiler döneminde de daha da artmıştır. Özellikle Memun ve Mutasım zamanında Türklerden meydana gelen ordular kurulmuştur. Abbasiler döneminde sayıları hızla artan Müslüman Türkler İslam kuvvetleri içerisinde ilk defa Anadolu'ya gelerek , başarılar elde etmişlerdir.²⁰⁰

Cahilliye döneminin dini hakkında tarihin tespit ettiği rivayetler tüm ilkel toplumlarda olduğu gibi Kuzey Arap'larının da totemizm, animizm, fetişizm gibi aşamaları geçmek suretiyle putperestliğe ulaşmalarının derin izlerini taşımaktadır. Cahilliye çağı, yani Arap putçuluğu, yabancı tesirlere, özellikle Güney Arabistan tesirlerine dayanan yıldızlara tapmanın ve aynı zamanda kahramanlara tapmanın her çeşit izlerini taşımaktadır. En çok, ilahlara ve cinlere saygı ile birlikte genel bir taş ve ağaca tapma inancı göze çarpar. Hıristiyanlık Cahilliye Arapları arasında ancak kuzeyde yayılma imkanı bulmuştur. Medine ve Yemen bölgesinde de Yahudilik yerleşmiştir.²⁰¹

¹⁹⁹ M. Ali Ünal, 16. yy. Harput....., s. 14.

²⁰⁰ M. Beşir Aşan, a.g.e, s. 27-28.

²⁰¹ M. Şemseddin Günaltay, İslam Öncesi Araplar ve Dinleri, s. 63.

Eski Arapların dinleri en az halkı kadar dağınıktır. Her kabile de ayin, kehanet, tanrılara adak gibi değişik inanışlar vardır.²⁰² İslam öncesi Arabistan semitik politeizmin, Araplaşan Yahudiliğin ve Bizans Hıristiyanlığının yurdu haline gelmiştir. Büyük ticaret yollarının içinden geçtiği kuzey ve doğu bölgeleri, Helenizm ve Romalılardan oldukça etkilenmiştir.²⁰³ İslamiyetten önceki Arapların dinleri hakkında bilgiler daha çok Semudlular, Lihyanlılar, Safalılar, Nebatiler, Tedmürlüler, gibi Arap toplumlarından kalma kitabeler ve diğer arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilere dayanmaktadır.²⁰⁴ Ayrıca Güney Arabistan da, Aya, Güneşe, Yıldızlara tapılıyordu. Bir çok tapınaklar ve tanrı adları Arap literatüründe bulunmaktadır.²⁰⁵ Hicaz bölgesinde İslamiyet yayılmaya başlamadan önce de Kabe önemli bir yere sahip olmuştur.²⁰⁶ Haniflik adında Tanrının birliğine dayanan bir grup da cahiliye çağında yer almaktadır.²⁰⁷ Onları, putlara ve taşlara tapmaya sürükleyen sebep şu oldu: “Mekke’den uzaklaşan bir kimse, kutlu eve saygısından ve Mekke’ye olan derin bağlılığından ötürü, yanına kutlu bölgeden bir taş almaksızın uzaklaşmazdı. Nerede konaklarsa onu bir yere koyar ve tıpkı Kabe’yi tavaf ettiği gibi uğur getirsin diye onu tavaf ederdi. Kabe’ye ve Mekke’ye olan saygısı devam ediyordu. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail’den öğrendikleri üzere haccediyor, umre yapıyorlardı. Bu davranışları onları, gitgide, hoşlarına giden şeylere tapmaya götürdü, asıl dinlerini unuttular, İbrahimin ve İsmail’in dinini de başkasıyla değiştirdiler. Putlara taptılar ve kendilerinden önceki toplumların durumuna döndüler.”²⁰⁸

Arapların geneli putperest idi, içlerinden bazıları Yahudilik ve Hıristiyanlığı kabul etmiştir²⁰⁹. Bizanslıların dini yapısında Hristiyanlıktan kısmen bahsettik. Burada Yahudiler hakkında kısa bir bilgi vermek istiyoruz; Yahudilik, yaşayan ilahi kaynaklı dinlerin en eskisi, fakat Arap yarımadasında mensubu en az olanı olmuştur.²¹⁰ Peygamberimizle birlikte İslamiyet Araplar arasında hızla yayılmıştır. İslamiyete göre

²⁰² Beyza Düşüngen, *İbn Al-Kalbi Putlar Kitabı*, A.Ü.İ.F. yay. Ankara 1969, s. 16.

²⁰³ Andre Miguel, *Doğuştan Günümüze İslam ve Medeniyeti*, (çev.Ahmet Fidan- Hasan Mentеш) Birleşik Dağıtım Kitabevi yay. İstanbul 1991, s. 42.

²⁰⁴ Mircea Eliade, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, (çev.Ali Erbaş), İnsan yay. İstanbul 1997, s. 171.

²⁰⁵ Mustafa Çağrı, “İslam’dan Önce Araplarda Din”, İ.A, C.III., TDVİA yay, İstanbul, 1991, s. 316.

²⁰⁶ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 81.

²⁰⁷ Neşet Çağatay, a.g.e., s. 102.

²⁰⁸ Beyza Düşüngen, a.g.e, s. 26.

²⁰⁹ M. Şemseddin Günaltay, , s. 19.

²¹⁰ Günay Tümer-A. Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak yay, Ankara 2002, s. 204.

Allah'ın varlığına, ondan başka ilah olmadığına, Hz. Muhammed'in onun elçisi ve kulu olduğuna dayanan tek din olmuştur.²¹¹

²¹¹ Osman Cilacı, a.g.e, s. 96.

II. BÖLÜM

TÜRKLER DÖNEMİ HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ YAPISI

Türklerin Anadolu'ya ilk ayak basmaları Selçuklulardan ve İslamiyetin ortaya çıkışından çok önceki yıllara rastlar. Yapılan son arkeolojik araştırmalar, tarihi kalıntılar ve eski yer adları, Türklerin Anadolu'ya gelişinin milattan önceki yıllarda vuku bulduğunu ortaya koymaktadır. Nüfusun kalabalık olması, yeni otlaklar bulma, yeni bir siyasi birliğin kurulması ve dağılması gibi sebepler, daha milattan önceki yıllarda Türklerin anayurtlarını bırakarak çeşitli yörelere göç etmelerine sebep olmuştur. Bu yerleşme alanlarından biri de, Kafkaslar Azerbeycan ve Doğu Anadolu olmuştur.²¹² Müslümanlardan önce Türk kavimlerinden olan Saka'lar ve Hun'lar zaman zaman Anadolu'ya gelmişlerdir.²¹³ Hun ve Sabar Türklerinden sonra Anadolu'ya üçüncü Türk girişi, VIII. yüzyıldan itibaren Müslüman Türkler tarafından gerçekleştirilmiştir. Abbasiler devrinde, Türkistan ve Horosan'dan Anadolu'ya getirilerek Bizans'a karşı savaşlarda bulunan gönüllü gaziler arasında, çok sayıda Müslüman Türk de vardı.²¹⁴ Anadolu tarihin değişik dönemlerinde yabancı kavimler tarafından istila edilmiş ve bu topraklarda çok sayıda devlet kurulmuştur. Fakat bunların hiçbirisi buranın Türkler tarafından fethedilerek bir Türk devletinin kurulması ve Türklerin ikinci ana vatanı olması kadar dünya tarihinde önemli sonuçlar ortaya koymamıştır. XI. yy. başlarında Selçuklu Türklerinin fetih hareketlerine başlamalarıyla Anadolu uzun süre Müslüman akınlarına hedef olmuş ve bu akınlar Türk fethine zemin hazırlamıştır.²¹⁵ Bizans yönetiminde bulunan Suriye, El-Cezire, Doğu Anadolu ve Azerbaycan İslam orduları tarafından fethedilmiş, İslam-Bizans mücadeleleri, Tarsus-Malatya-Erzurum hattı boyunca devam ettirilmiştir. Bu askeri mücadele bölgesi "Sugur=(uçlar)", Suriye, El-Cezire ve Doğu Anadolu ucu olmak üzere üçe ayrılmıştır. Bu yörenin başlıca şehir ve kaleleri şunlardır: Tarsus, Misis, Anazorba, Adana, Haruniyye, Bagras, İskenderun,

²¹² M. Beşir Aşan, Elazığ, Tunceli Ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri, s. 24.

²¹³ Mehmet Şeker, Fetihlerle Anadolunun Türkleşmesi Ve İslamlaşması, Diyanet İşleri Bşk. Yay, Ankara, 1987, s. 17.

²¹⁴ Ali Sevim-Yaşar Yücel, Türkiye Tarihi, TTK, Ankara, 1989, s. 29.

²¹⁵ H. Dursun Yıldız, "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatanı Olması", Tarih İçinde Harput, F.Ü.F.H.A.M, Elazığ, 1992, s. 33.

Maraş, Kemah, Samsat, Adıyaman, Harput, Amid, Silvan, Erzan, Malatya, Bitlis, Malazgirt, Ahlat, Erciş ve Kalikala'dır.²¹⁶

Türkler Anadolu'ya Hıristiyanlıktan çok önceleri gelmişlerdir. Doğu ve Güneydoğu'yu yurt olarak seçen Türk boyları, bu bölgelerde görülen ve İslami olmayan bir çok sanat eserinde sahibi olmuşlardır.²¹⁷

Harput'a ilk Türk akınları, 1058 yılında, Anadolu sınırında bulunan Yakuti komutasındaki Türkmenler tarafından yapılmıştır. Kars'tan Pasinler'e, Muş'tan Malazgirt'e uzanan sahada fetihler yapan Türkmenler, Azerbaycan'dan takviye kuvvetler gelmesi üzerine hareket yönlerini değiştirmişler ve Pasinler üzerinden geçerek Erzurum çevresindeki kasabaları, Erzincan ve Kemah'ı aldıktan sonra Harput ve çevresindeki yörelere de akınlar düzenlemişlerdir.²¹⁸ (Bkz. Ek 7).

Anadolu'da ilk Türk varlığı ile ilgili belgelerin Sümer ve Kut kavimlerine ait olduğu söylenmektedir.²¹⁹ Yakuti'nin Harput ve çevresine yaptığı akınlardan sonra yine Yakuti'ye bağlı bir Selçuklu kuvveti, Şebinkarahisar'ı fethetti. Bizans'luların savundukları Malatya'yı ele geçirdi ve civar bölgelere akınlar düzenledi.²²⁰

1040 yılında Tuğrul ve Çağrı beyler komutasındaki birlikler Dandanakan'da Gazneli ordusunu yenip, Ön Asya ve Anadolu'nun yolunu artık Oğuz Türklerine açtılar. Nihayet Dandanakan zaferinden sonra Oğuz ilinin 24 boyuna mensup Türkmen oymakları kitleler halinde, Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya ve Ön Asya'ya yayıldılar.²²¹ Malazgirt savaşı 1071'de vuku bulmuştur.²²² Bizans ordularının yenilmesiyle pek çok ganimet elde edilmiş, Anadolu'nun Türk yurdu olması kesinleşmiştir.²²³

Türklerin İslam'a girmeden önce de , M.S. X. asırda Müslümanlığın kabulünden sonra da bazı Türk zümrelerinin başka dinlere yöneldikleri, bazılarının da eski

²¹⁶ Ali Sevim, *Anadolunun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara, 1988, s. 15.

²¹⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. yy. İkinci Yarısında Dersim Sancağı*, Çağ Ofset mat, Elazığ, 1999, s. 14.

²¹⁸ İbrahim Tellioglu, "Harput'un Türkleşmesinde Artukoğullarının Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, C.I, TDV Elazığ Şubesi yay, Elazığ, 1999, s. 11 ; A. Sevim-Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, TTK, Ankara, 1989, s. 7.

²¹⁹ M. Beşir Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput Ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi", s. 51.

²²⁰ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, TTK, Ankara, 1990, s. 5.

²²¹ Mustafa Kafalı, "Anadolunun Fethi ve Türkleşmesi", *Tarih İçinde Harput*, F.Ü.F.H.A.M yay, Elazığ 1992, s. 22.

²²² Faruk Sümer- Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, TTK, Ankara, 1971, s. 64.

²²³ Kamal Al-din İbn Al Adim, "Bugyat at-Talab fı Tarih Halab", (çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 1976, s. 67.

inançlarını yaşadıkları görülmüştür.²²⁴ Türk kültüründen ayrı bir kültürü ifade etmeyen Harput kültürü, diğer yörelere göre değişmeyen bazı değerler dışında zamanın kültür alışverişi sonucu kendine has bazı özellikler oluşturmuştur. Bu oluşan yeni değerleri eskiden beri yaşatılan Türk kültürünün geleneklerinden koparmamaya özen göstermiştir. Anadolu'nun fethi sırasında, Moğol istilasının kötü zamanlarında Türk Şeyh ve dervişleri İslam düşüncesine "Alperenlik" aşılamlıdır. Harput, Doğu Anadolu'da din ve kültür bakımından önemli bir merkez halini almıştır.²²⁵ Türk milletinin Müslüman oluşundan bu yana İslam dinin yükseltmek için elinden geleni yaptığını söylemek yanlış olmaz. Türkler her dönemde dinini savunmuş ve ona hizmet etme gayreti içersine girmiştir. Müslüman olan Türklerin Orta Asya'dan kalkıp Anadolu'ya kadar gelip orada yerleşmiş olması, Türklerin imanlarına hizmet etme yolunda katlandıkları zorluk ve bu zorlukları yenmek için kendilerinde bulunan azmin kuvvetli bir göstergesidir.²²⁶ İslamiyet X. asırda, Türkler arasında genel ve milli bir din haline gelmeden önce Türk boyları din bakımından kozmopolit bir şekildeydi. Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar geniş sahalar içinde yaşayan Türkler milli Şamani dini ve kültürü çerçevesinde bir din arayışına girmişlerdir.²²⁷

Eski dinlerde olduğu gibi Türklerde de Gök, Su, Kara, Tanrıları bulunmaktadır. Bu üç büyük tanrı ilk defa Sümerler ve Hititlerde görülür. Gerek Sümerler, gerek Hititler tarafından belli ölçüler içinde geliştirilen bu üçlü tanrı inancı sonradan Türklere de geçmiş bulunmaktadır.²²⁸ Türkler, Harput'a geldikleri zaman bölgede Süryani, Rum, Latin ve Hıristiyan zümrelerin yanında Ermeni gruplar da vardı. Ermeniler, mevcut nüfusun %10'nu oluşturuyordu ve kendilerine ait Sinebut, Şehroz, Gürcübey ve Norses adındaki mahallelerde ikamet ediyorlardı. XVI. asırda Harput çevresinde bulunan Müslüman halkın büyük bölümünün Türkmen cemaatine mensup olduğunu, diğer bir kısmının ise, Efrad aşiretlerinin teşkil ettiği yazılı belgelerde görülmektedir.²²⁹ Harput'ta Evliya, Veli, Ermiş, Şeyh, Baba şeklinde adlandırılan, ulu ve bilge kişiler

²²⁴ H. Dursun Yıldız- E. Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İsar yay, İstanbul, 1999, s. 1.

²²⁵ Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Alimleri*, Eleskav yay, Elazığ 1998, s. 2-6.

²²⁶ Mehmet Şeker, a.g.e, s. 143.

²²⁷ Osman Turan, *Selçuklular Ve İslamiyet*, Boğaziçi yay, İstanbul 1993, s. 2.

²²⁸ Hikmet Tanyu, *İslamıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Boğaziçi yay, İstanbul 1986, s. 16.

²²⁹ Rifat Araz, *Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği*, AKM yay, Ankara 1991, s. 15-16.

tarihi süreç içerisinde bulunmaktadır. Bu kişilerin hayatta iken kuş misali uçtuklarına halk tarafından inanılmaktadır.²³⁰

Anadolu'da Türk mezar taşlarında heykeller ve taş üzerine işlenmiş olan resimler, kabartmalar da bulunmaktadır. Bu mezar taşlarından biri de Harput'ta var olan taştır.²³¹ Eski Türklerde ölen bir kimsenin mezarının üzerine o kimsenin hayatta iken öldürdüğü düşmanları temsilen ağaçlardan ve taşlardan yapılmış kaba heykeller bulunmaktaydı. Bu heykellere Türkler "balbal" adını vermişlerdir.²³²

Kısaca belirtmek gerekirse, Müslüman Türkler Anadolu'ya geldiklerinde burası bir Hıristiyan ülkesi idi. Ancak bu kitle, çeşitli kavimler ve mezheplerden oluşmaktaydı. Önemli bir bölüm Bizans Ortodoks kiliselerine mensup Rumlarla, Helenleşmiş unsurlardan oluşmaktaydı. Ayrıca Ermeni, Süryani, Gürcü...vs. etnik unsurlarda mevcuttu ve bunlarında kendilerine ait kiliseleri bulunmaktaydı²³³.

A - ÇUBUKOĞULLARI DÖNEMİ

Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'nun çeşitli bölgeleri Türklerin eline geçmeye başladı.²³⁴ Çubuk Bey'in kimlik bilgilerine dair bilimiz olmadığı gibi, Anadolu'ya hangi tarihte geldiği hakkında da kesin bilgilere sahip değiliz. Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun fethiyle görevlendirilen Artuk bey ile birlikte, İzmit'e kadar ulaşan Türk kuvvetler içerisinde bulunmuş olduğu tahmin edilmektedir. Çubuk Bey hakkında açık bilgileri, Türk fetihlerinin Anadolu'dan Filistin'e kadar geniş bir sahaya yayıldığı tarihlerde, 1083 yılından itibaren, Suriye Meliki Tutuş ile Musul'un Arap emiri Müslim arasında vuku bulan hadiseler içerisinde buluyoruz. Artuk Bey'in iktai olan Hulvan'a komşu bulunan Kirmanşah'ın Çubuk Bey'in iktai olduğunun anlaşılmasıyla, hayatının bundan önceki döneminde kısmen aydınlatmak imkanı bulmaktayız.²³⁵

XI. yy'da, Selçuklu Sultanı Melikşah Anadolu'daki fetihlere katıldı. Emrindeki Türk boyları ile Murat suyu vadisinde konaklayan Çubuk Bey, 1083 yılında

²³⁰ Rıfat Araz, "Harput'ta Kişioğlu İle İlgili Eski Türk İnançlarının İzleri", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, C.II, TDV Elazığ Şubesi yay, Elazığ 1999, s. 269 .

²³¹ Hikmet Tanyu, *Türklerde Taşla İlgili İnançlar*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1987, s. 135.

²³² Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, Bedir yay., İstanbul 1973, s.111.

²³³ Ünver Günay-Harun Güngör, *Türk Din Tarihi*, s. 364. (Örn. Meryem Ana kilisesi bunlardan biriydi.)

²³⁴ M. Beşir Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput Ve Yöresinde Türk İskanın Tarihi Gelişimi", s. 56.

²³⁵ Gülşay Öğün Bezer, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", *Belleten*, C. LXI, Sayı: 230, TTK, Ankara 1997, s. 69-71.

Şerefüddeve Müslim'e karşı Harran'ı müdafaa etmek için harekete geçti, fakat Cüllab suyu kenarında yenildi. Aynı yıl Mervanilerden Mensur'a karşı yapılan harekatta Artuk Bey'in yanında, Sadüddeve Gevharayin kuvvetlerine katıldı. 1084 yılında Diyarbakır üzerine yapılan seferde Çubuk Bey başarı gösterdi²³⁶. Harput, daha önce Antakya ve Urfa'ya hakim olan Ermeni derebeyi Philaretos'un elinde bulunmaktaydı. Türkiye Selçuklu Sultanı Süleyman Şah'ın Tarsus'tan başlayıp Antakya'ya kadar Philaretos'a ait bir çok yerleri fethetmesi, Fahrüddeve b. Cüheyr komutasındaki Büyük Selçuklu ordusunun da Diyarbakır eyaletini ele geçirmesinden sonra Harput bulunduğu konum itibariyle zor duruma düştü. Topraklarının çoğunu kaybeden Philaretos Harput'a gerekli yardımı ve ikmal'i yapamayınca Çubuk Bey burasını elinden aldı.²³⁷ Muhtelif kaynaklarda Çubuk Bey'in Harput'u 1085'te²³⁸, veyahut 1087'de²³⁹ fethettiği söylenmektedir. Mevcut diğer bir kaynakta da 1087 yılında Harput'un en erken fethedilmiş olabileceği görüşü belirtilmektedir. Ancak, 1085 yılında Harput'un iktâ edildiği, ancak Büyük Selçuklu devletine tabi küçük bir emirlik olarak ortaya çıktığını ve hakimiyet sahasının ve sınırlarının tam olarak bilinmesinin mümkün olmadığı söylenmektedir.²⁴⁰ Çubuk Bey'in başarılarından dolayı Selçuklu Sultanı Melikşah tarafından Emir Çubuk'a, Harput kalesinden başka Eğin, Arapkir, Çemişgezek (Çemişgezek) ve Hanzit civarı (Palu, Çabakçur ve Genç civarı) da verilmiştir. Çubuk Bey, Harput'u kendisine merkez yapmıştır. Çubuk Bey ve Türkmenlerinin Harput ve çevresinin Türkleşmesinde son derece önemli rol oynadıkları da aşikardır.²⁴¹

Vuku bulan bir olaya göre Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan'ın babası Süleyman b. Kutalmış Antakya'yı, Fahrüddeve b. Cüheyr de Diyarbakır'ı fethedince Philaretos Hısn-ı Ziyad'a (Harput) gerekli yardımı sağlayamadı, bunun üzerine Çubuk Bey burayı ondan aldı. Philaretos Sultan Melikşah'ın huzurunda Müslüman oldu. Sultan'da onu Urfa Emirliğine tayin etti. Bir süre sonra Philaretos öldü ve Emir Bozan Urfa'yı hakimiyeti altına aldı. Hısn-ı Ziyad'a yakın bir yerde başka bir kale daha vardı, burası da Rumlardan Efrenci adlı, Müslümanları öldüren bir şahsın elindeydi. Bunun üzerine Çubuk ona bir hediye gönderdi, ona dostluk ve karşılıklı yardım teklif etti, o da kabul

²³⁶ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, C. III, s. 154.

²³⁷ Gülşay Öğün Bezer, a.g.m, s. 81.

²³⁸ N. Ardiçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, Güntek Ofset, Elazığ 2003, s. 2.

²³⁹ E. Danık, *Ortaçağda Harput*, s. 9.

²⁴⁰ Gülşay Öğün Bezer, a.g.m, s. 81-82.

²⁴¹ M. Ali Ünal, XVI. yy....., s. 15.

etti. Çubuk, Efrenciye yol keserken...vs. yardımcı olur, aynı şekilde Efrenci de ona yardım ederdi²⁴². Çubuk Bey'in Efrenci adlı bir şahısla münasebetinin olduğu İbn-i Esir'de böyle nakledilir.

Çubuk Bey, Harput ve çevresinin fatihi olmuş ve beraberinde Orta Asya'dan getirdiği Türkmenler, Harput halkının uzak atasını teşkil etmiştir²⁴³. Harput, Çubuk oğulları beyliği döneminde dışa açılma imkanı bulduğundan ticareti hızla geliştirmiştir. Ayrıca bir Türk beyliğinin Harput gibi önemli bir merkezde kurulmuş olması Türkmenler'in bölgede geniş çapta yerleşmelerini sağlamıştır.²⁴⁴

Çubukoğulları beyliğini kuran Çubuk Bey, konut ve tarımsal araziye el koymuştu; ancak Çubuk Bey'den önce ve sonra yöreye gelen Türkmen grupları, kente yerleşmek yerine, arazide tarımsal faaliyet ve hayvancılıkla uğraşmayı tercih ettiğinden, diğer Anadolu kentlerinin bir çoğunda olduğu gibi, Harput kent halkı başlangıçta yerli halk, askeri garnizon, komutanlar ve yöneticiler gibi gruplardan oluşmuştur ama hiçbir yapısal kalıntısı günümüze kadar ulaşmamıştır.²⁴⁵

Çubukoğullarından günümüze kadar gelen kültürel eserler arasında Harput Ulu Camii ve minberinin geldiği çeşitli tarihçiler tarafından kabul edilir. Bu görüşe dayanak Ulu Camii minberinde yer alan kitabede geçen şahıs isimleri yani "Çubukoğlu Kıya Ali Günlerinde yapıldı" ifadesi bu minberin Çubukoğulları döneminde yazıldığıının göstergesi olmuştur.²⁴⁶

Başka bir kaynakta da Sultan Melikşah'ın 1092 yılında, ikinci Bağdat ziyareti sebebiyle hilafet merkezinde huzuruna çağrılan Beyler arasında Tutuş, Aksungur, Bozan ve Gevherayin'in yanında Çubuk Bey'de bulunduğu ifade edilmektedir. Sultan'ın Bağdat ziyaretinin başlıca sebebi, Fatimiler üzerine büyük bir sefer yapıp, Mısır'ı fethetmekti.²⁴⁷ Bu seferle Çubuk Bey Yemen'e gitti, giderken de beyliğini oğlu Mehmed Bey'e bıraktı.²⁴⁸ Harput'un Çubukoğulları yönetimine girdiği tarih tam olarak bilinmemektedir. Bunun 1087 dolaylarında olduğu söylenmektedir. Mehmet Bey'in 1106-1107 tarihinde Harput'ta hükümdar olduğu sabittir. Bundan sonra Çubuk Bey

²⁴² İbn'ul Esir, *El Kamil fi't-Tarih* C. X, (çev. Abdülkerim Özaydın), Bahar yay., İstanbul, 1991, s.343.

²⁴³ N. Ardiçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, s. 6.

²⁴⁴ Coşkun Alptekin, "Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput*, FÜFHAM, Elazığ, 1992, s. 46.

²⁴⁵ E. Danık, "Ortaçağ Harput'unun Kentsel gelişimi", s. 28.

²⁴⁶ M. Beşir Aşan, *Osmanlı Öncesi*....., s. 57.

²⁴⁷ G. Öğün Bezer, a.g.m, s. 84.

²⁴⁸ Yusuf Karaca, a.g.e., C.III, s. 155.

hakkında malumatımız yoktur. Yalnızca değişik kaynaklardan edindiğimiz bilgiye göre Artuklu hükümdarı Belek Gazi'nin burayı fethetmesiyle Harput Artuklular'ın himayesine girmiştir. Çubukoğulları dönemini 30-35 yıl, kimilerine göre 25 yıl, kimileri de 28 yıl olarak kabul eder.²⁴⁹

Yine de biz bu bölgenin 1113 yılında Artuklu Belek tarafından alındığını ve tarihte yer edindiğini söyleyebiliriz.²⁵⁰ Harput'un Hısn-ı Keyfa Artuklularının topraklarına katılmasından sonra, Çubuk Beyin torunlarından bir kısmı onlara bağlı olarak Hısn-ı Keyfa'da, bazılarının da dedesinin adını taşıyan Çubuk gibi Mardin Artuklularının hizmetinde varlıklarını sürdürdükleri anlaşılıyor²⁵¹. Bazı boylar da batıya göç ettiler. Doğu'da Germiyan ilinde uzun süre ikamet ettikleri için Germiyan adını aldılar ve bu beyliğin içerisinde hizmetlere katıldılar.²⁵²

B - ARTUKLULAR DÖNEMİ

Selçuklu döneminde Anadolu'da kurulan devletlerden biri de Artukoğullarıdır. Doğu Anadolu'da ve kuzey Suriye'de haçlılara karşı yaptıkları savaşlar ve memleketlerinde meydana getirdikleri eserler ile tanınan Artuklular diğer devlet veya beyliklerden sonra ancak XII. asır başlarında kurulmuştur.²⁵³ Doğu Anadolu'da 1) Hısn-ı Keyfa ve Amid 2) Mardin ve Meyyafarikin 3) Harput'ta üç kol halinde hüküm sürmüş olan bir Türkmen boyudur. Bu boy, adını ataları Selçuklu kumandanlarından Artuk b. Eksük'ten almıştır. Artuk Bey önce Sultan Alparslan'ın hizmetinde bulunmuş ve Malazgirt savaşına da katılmıştır. Anadolu'nun Türklere açılmasında rol oynayan komutanlar arasında Artuk Bey de bulunmaktaydı.²⁵⁴ Artuk Bey, Mardin, Amid (Diyarbakır), Malatya ve Harput civarlarına da sahip olmuştur.²⁵⁵ Artuk bey'in torunu Belek b. Behram 1112 yılında Harput ve çevresine hakim olmuş ve Palu merkez olmak üzere burada bir beylik meydana getirmiştir.²⁵⁶ Değişik kaynaklarda Belek Bey'in Harput'a 1112, 1113, 1115 tarihinde hakim olduğu rivayet edilmektedir. Artuk Bey,

²⁴⁹ İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Türkler*, C. VI, Yeni Asya Yay., Ankara, 2002, s. 386; İ. Sunguroğlu, a.g.e., C.I, s. 102; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1997, s. 11.

²⁵⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 11.

²⁵¹ G.Öğün Bezer, a.g.m., s. 91.

²⁵² Yusuf Karaca, a.g.e., C.III, s. 155.

²⁵³ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s.133.

²⁵⁴ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 243.

²⁵⁵ Raşid Aldin Fazlallah, *Camiut't-Tevarih*, C.II, Cüz. V, (Çev. Ahmet Ateş), TTK, Ankara 1960, s. 87.

²⁵⁶ Coşkun Alptekin, "Artuklular-Harput Kolu", İ.A. TDV yay, C.III., İstanbul 1991, s. 417.

Malazgirt savaşından sonraki yıllarda, önce Anadolu'nun kuzeydoğu ve iç bölgelerinde, daha sonra da Suriye Selçukluları Sultan Tutuş'un komutanı olarak Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde bazı yerleri ele geçirdiği halde, kendisi Anadolu'da bir beylik kurmuş değildi; bu gibi yerlerde egemenliğin doğrudan doğruya Büyük Selçuklu Sultanlığına bağlı olarak yürütülmesini yada sultanlık makamına bağlı bir yerel beylik adına yürütmesini sağlayacak örgütlenmeyi yapmaksızın, Anadolu'yu bırakıp gitmişti. Artuk Bey, Kudüs'ü aldıktan sonra, orada bir beylik kurmuş, hayatının son yıllarını Kudüs'te geçirmiş, orada ölmüş(1091) ve oraya gömülmüştür. Bu beylik, kendisinin ölümünden sonra pek az süre yaşayabilmiştir. 1098'te Kudüs ve çevresini Fatımi Devleti ele geçirdi; Artukoğullarından Sökmen ve İlgazi Beyler, Anadolu'ya doğru çekilmişlerdir. Anadolu'daki Artuklular Beyliğini bu kardeşler ve onların soyundan gelenler kurmuştur.²⁵⁷

1121 yılında Artukoğlu Belek'in Gerger'den getirdiği halkı, Hanzit (Harput) bölgesine yerleştirdiği de bilinmektedir²⁵⁸.

Belek Gazi 1112 yılında Harput hükümdarı oldu. Oğuzların Kayı boyundan Artuk hanedanına mensup, adaletli ve ünlü bir komutandı. Kısa sürede Harput'tan Mardin ve Halep'e kadar uzanan geniş bir devlet kurdu. Haçlılarla savaştı ve onları yenilgiye uğrattı. Büyük Selçuklu Sultanı tarafından "Müslüman orduları baş kumandanı" olarak tayin edildi. Kendisine "Gazi" unvanı verildi.²⁵⁹

Son zamanlarda Harput hükümdarının adının Belek mi? Yoksa Balak mı? Konusu tartışıla gelmiştir. Bu tartışmada Sayın Prof. Dr. M. Beşir Aşan yaptığı araştırmalar sonucu bunun Belek olduğu ispat edilmiştir.²⁶⁰

Belek, Haçlılara karşı ilk büyük başarısı olan Harran savaşına(1104) amcası Sökmen ile birlikte katılmış olduğu gibi, Sultan Muhammed Tapar'ın Musul valisi Mevdud b. Altıntekin'in 1110 yılında Urfa bölgesine yaptığı büyük sefere de amcası İlgazi'nin yanında iştirak ettiği ve Harran'ın Mevdud tarafından İlgazi'ye ikta edilmesi yüzünden amcası ile ihtilafa düşen Sökmen el-Kutbi tarafından tutuklanarak hapsedildiği söylenmektedir. Onun bundan sonra Sökmen el-Kutbi'nin ölümü üzerine serbest kalarak El-Cezire'den topladığı kuvvetlerle, 1112 yılında vefat etmiş olan,

²⁵⁷ Bilge Umar, *Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi*, İnkilap yay, İstanbul 1998, s. 91.

²⁵⁸ M. Beşir Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput Ve Yöresindeki Türk İskanının Tarihi Gelişimi", s. 58.

²⁵⁹ N. Ardiçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, Güntek ofset, Elazığ 2003, s. 2.

²⁶⁰ M. Beşir Aşan, "Harput Artuklu Hükümdarı, Belek Gazi Mi? Balak Gazi Mi?", *Şehadetinin 879. Yılında Harput Hükümdarı Balakgazi*, Günışığı Kültür/ Sanat Dergisi, Elazığ 2003, s. 10.

Çubukoğlu Mehmed Bey'in ülkesini teşkil eden Hanzit bölgesine girerek, Harput (Hısn-ı Ziyad) dışında bütün bu bölgeyi eline geçirip Palu'yu kendine merkez edindiği belirtilmiştir. Ak-Sungur el-Porsuki'nin Urfa seferine İlgazi'nin katılmaması üzerine bu iki önemli şahsiyet arasında çıkan ihtilafa amcası İlgazi'nin maiyetinde katılıp Nusaybin yanında Selçuklu kumandanının yenilmesinde rol oynayan Belek, bundan sonra tekrar Malatya'ya dönerek Harput üzerine yürümüş ve orayı almıştır²⁶¹.

Bu olaylar gelişirken Sultan Tuğrul asker toplamak için 3000 atlı ile yürüdü. Sultan Mesud bunu duyup 6000 atlı ile onun peşinden gitti. Sonunda karşılaşp savaştılar ve Sultan Tuğrul firar etti. Emir Belek ve Zincan sahibi Emir Sungur, Mesud'dan aman istedi. O da aman verdi onlar da emrine itaat ettiler (1133). Sultan Tuğrul oradan Taberistan'a kaçtı²⁶². Daha sonra Belek, Urfa üzerine yürüyüp şehri işgal etti. Şehir'de Haçlılar da vardı. Muhasara bir müddet devam etti, sonuç alamadan oradan ayrıldı. Daha sonra bir Türkmen, Belek'in yanına gelerek Urfa ve Suruc hakimi Joscelini'nin yanındaki Haçlıları toplayıp kendisine saldırmağa karar verdiğini ihbar etti. O sıralarda adamları Belek'in yanından ayrılmış ve sadece 400 süvari kalmıştı. Haçlılarla savaşmak için hazır bekledi. Haçlılar, Müslümanlara doğru yöneldiler. Belek'in adamları onları ok yağmuruna tuttu. Haçlılardan kurtulan olmadı. Joscelen'i de Harput kalesine götürerek hapsedti.²⁶³ Belek Gazi'nin Haçlı seferlerinde de etkili olduğu aşikardır. Belek I. Haçlı seferine katılmış ve Antakya kuşatmalarında bu şehri kurtarmaya giden Büyük Selçuklu ordusuna amcaları ile katılmıştır.²⁶⁴

Haçlılar 1123 yılında Diyarbekir bölgesindeki Harput şehrini işgal ettiler. Harput hakimi Belek, Harput civarındaki Gerger kalesini işgal etti. Suriye'deki Haçlılar bunu haber alınca Kral Baudouin onu oradan uzaklaştırmak için askerleriyle yola çıktı. Baudouin Belek'in Gerger'i de zapt ederek güçlenmesinden korkuyordu. Belek, kralın yaklaştığını duyunca onun üzerine yürüdü. 1123 yılında karşılaşp savaşa tutuştular. Haçlılar sonunda yenildi, kralları ve önde gelen süvarileri esir alındı. Belek onları

²⁶¹ Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, C.II, TTK, Ankara, 1994, s. 25-26.

²⁶² Ahmed B.Mahmud, *Selçukname*, C.II, (çev. Erdoğan Merçil), Garanti mat, İstanbul, 1977, s. 59.

²⁶³ İbnü'l Esir, a.g.e, s. 468.

²⁶⁴ İbrahim Artuk, "Artukoğlu Emir Balak Ve Mezarı", *Belleten*, C. II., sayı:41, TTK, Ankara 1947,s. 134.

Harput kalesine hapsetti²⁶⁵. Urfa kontu Joscelin ve Galeran'ı da diğer bazı Haçlı reisleri orada (Harput'ta) hapsedtiler.²⁶⁶

Azimi tarihinde de şöyle vuku bulmuş bir olay anlatılır: Behramoğlu Belek Gerger kalesini kuşatıp Frankları yenilgiye uğratar, Antakya kralını ve Urfa kontu Joscelin'i ve iki Frankı da tutsak alıp Harput'taki büyük kuyuya hapsedtirir. Daha sonra tutsak Franklar harekete geçip Harput'a hakim oldular ve Antakya (Kudüs) kralını ele geçirdi²⁶⁷.

Belek bir ara Haleb'te iken Hıristiyanlar tarafından kuşatılan Harput'a geldi. Kaleyi aldı ve onlara savaş açtığını açıkladı.²⁶⁸ Harput'taki esirleri kurtarma hareketinin tarihi hakkında değişik rivayetler vardır. İbn Adim'in 1123'de Harput'tan asker toplamak üzere ayrıldığından söz etmiştir. İbn Adim, Frank'ların Harput'ta ayaklandıklarını aynı günün gecesinde el-Bora piskoposunun esir olarak bulunduğunu Belek'in ordusundan kaçtığını bildiriyor.²⁶⁹

Malatya hükümdarı Tuğrul Aslan'ın annesi Ayşe Hatun memleketini korumak için Belek Gazi gibi ünlü bir şahsiyetin himayesini elde etmeyi uygun görmüş, Ayşe Hatun önce oğluna atabek tayin ettiği ve kendisiyle evlendiği İlarşlan'ı tevkif ettirdi ve Belek gazi ile münasebet kurmak çarelerini aradı. 1112 yılı sonlarında veya 1113 yılı başlarında Malatya'dan kalkarak Palu'ya geldi. Belek Gazi ile görüştü onu Malatya'ya davet etti. Oğluna Atabek tayin edeceğini söyledi ve kendisiyle evlenmeye talip oldu. Böylece Belek Gazi Anadolu'da, kuzey Suriye'de ve El-Cezire'de ünlülerden biri haline geldi. Belek Gazinin Malatya üzerindeki hakimiyeti uzun süre devam etmiştir. 1118 yılında, Erzincan ve Kemah hakimi olan Mengücekoğulları Malatya bölgesine akınlarda bulundular ve bazı yerleri yağma ettiler. Bu hal Belek Gazi ile Mengüceklerin aralarının açılmasına neden oldu. Mengücek oğulları, Belek Gazi'nin bu bölgelere yerleşmiş olmasında rahatsızlık duyuyorlardı. Belek Gazinin hakim olduğu Dersim üzerinde hak iddia ediyorlardı. Belek Gazi ve Mengücekler arasındaki gerginlik birkaç yıl devam etti.

²⁶⁵ İbn'ül Esir, a.g.e. s. 485.

²⁶⁶ Urfalı Mateos, , s. 272; Ebul Farac, a.g.e, s. 358; Azimi Tarihi,(çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 1988, s. 46.

²⁶⁷ İbn Adim, *Azimi Tarihi*, s. 117.

²⁶⁸ Mateos, a.g.e, s. 273.

²⁶⁹ Işın Demirkent, a.g.e, s. 113.

Sonuçta Belek Gazi, bunlar üzerine yürümek zorunda kaldı. Belek gazi, 1120 yılında Mengücek oğlunun memleketine girdi, Kemah ve Erzincan'ı istila etti²⁷⁰.

Belek Gazi, Menbiç'te aldığı bir ok yarası ile vefat etmiştir.²⁷¹ Belek'in cenazesi Haleb'e götürülmüş, Makam-ı İbrahim'in önüne gömülmüştür. Mezar-ı Kufi yazısıyla yazılmış olan mezar taşı 1924 yılına kadar Haleb lisesi bahçesinde bulunuyordu. Sonra resmi bir emir ile Şam müzesine götürüldü²⁷². Belek'in ölümünden sonra mülkünden Haleb, Harran'ı Mardin kolu hükümdarlarından İlgazi'nin oğlu Hüsam al-din Timurtaş'a, Harput ve dolayları, Şems al Davla Süleyman'a Palu, Çemişgezek, Dersim ise Belek'in amcazadesi Hısn-ı Keyfa Sahibi Davud b. Sökmen'e ait olmak üzere paylaşılmıştır²⁷³.

Harput'ta şu Artuklu hükümdarları hüküm sürmüşlerdir:

- İmadüddin I. Ebubekir
- Nizameddin II. Ebubekir
- Nizameddin İbrahim
- İzzeddin Ahmed. Belek Gazi'nin ölümünden sonra Harput 1185 yılına kadar

Hısn-ı Keyfa Artukluların hakimiyetinde kaldı. Bu tarihte Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed'in ölümü üzerine oğulları arasında baş gösteren saltanat mücadelelerinde II. Sökmen hakimiyeti ele geçirdi. Daha sonra oğlu İmadeddin Ebubekir Harput ve çevresinin hakimi olarak beyliğini ilan etti²⁷⁴. II. Sökmen'in mirasçıları olan prensler yani Davud, Fahreddin Kara Aslan ve Nureddin Mehmed, Belek Gazi'nin öldüğü 1124 yılından 1185 yılına kadar Harput'a hakim olmuşlardır.²⁷⁵ Harput kolu, Eyyubiler, Harzemşah Celaladdin ve Moğolların hakimiyetlerini tanımak zorunda kalmıştır.²⁷⁶

Belek Gazi'den sonra en etkili hükümdarlardan biri de Fahreddin Karaaslan'dır. Fahreddin Karaaslan döneminde Harput'u kendi idaresine almış, daha sonra oğlu 1163 yılında Erzen Beyi Davut Şah'ın düğününü yaptıktan sonra ordusu ile hareket edip Amid'i kuşatmış, daha sonra damadı gelmeyince kızan hükümdarı Yağıbasan Harput ve

²⁷⁰ N. Ardıçoğlu, *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, , s. 25-31.

²⁷¹ N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, , s. 59.

²⁷² İbrahim Artuk, *Artukoğlu E...*, s. 84.

²⁷³ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 113.

²⁷⁴ Yusuf Karaca, C.II, s. 26-28.

²⁷⁵ N. Ardıçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 60.

²⁷⁶ Ali Sevim-yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 214.

Çemişgezek bölgesinde Kızan, Karsen ve Tell-patrik civarlarını yağma etmiş, Şumuşki kalesini zaptetmişti.²⁷⁷

Fahreddin Kara Aslan'dan sonra yerine oğlu Nureddin Mehmed geçmişti. Kara Aslan'ın diğer oğlu İmadeddin Ebubekir ise, Palu beyi olmuştur. Bu tarihlerde Selahaddin Eyyubi, Kuzey Irak ve Doğu Anadolu üzerine seferler yapmaktaydı. Doğu Anadolu'nun birçok hükümdarları gibi, Nureddin Mehmed'in de Eyyubiler'e tabi olduğu görülmektedir. Yassıçemen savaşı öncesi Doğu Anadolu'da faaliyet gösteren Celaleddin Harzemşah Selçuklular'ın Erzurum kolu hakimi Cihanşahi hakimiyeti altına almış ve ona bir çok hediye ve hilatlar takdim etmiş, Harput'a bağlı Kiği ve Hurşin kasabalarını da bir ferman ile Cihanşah'a vermiştir. Celalaeddin, Yassıçemen savaşını kaybettikten sonra Harput'a kaçmış, daha sonra Ahlat üzerinden Azerbaycan'a gitmiştir²⁷⁸. Selahaddin Eyyubi Harput üzerine 1185'te yürümüş ve Harput'u zaptetmiştir. Harput, son hükümdar Nureddin Artukşah döneminde 1232 yılında Mülük-i Eyyubiye'den Hama hükümdarı Melik al Muzaffer tarafından istila edilmiştir.²⁷⁹

Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad kumandanlarından olan Kemaleddin Kamyar Eyyubiler'i Harput civarında yendi. Bazı Eyyubi kumandanları Harput kalesine sığınmıştır. Selçuklular kaleyi 24 gün kuşattıktan sonra Ağustos 1234'te teslim aldılar. Alaadin Keykubad Artuk hükümdarının canını bağışladı ve Akşehir'i kendisine ikta olarak verdi. Böylece 1185 yılında İmadüddin Ebubekir tarafından kurulmuş olan Harput Artukluları da tarihe karıştı.²⁸⁰ Başka bir kaynakta da 1234 yılında Harput Artuklularına son verildiği de yazılıdır.²⁸¹ Yıkılış tarihleri hakkında değişik kaynaklarda farklı görüşler vardır. Kimi kaynaklarda 70 yıl, kimi kaynaklarda da Artuklular'ın 120 yıl kadar Harput'a hakim olduğu belirtilmektedir²⁸².

Belek'in ölümünü İbn Adim şöyle nakleder:” Menbiç yöreleri hakimi olan Türk asıllı Gümüş-tegin oğlu Hassan'ın, bu tarihlerde Haleb'i elinde tutan Artuklu Belek ile arasının açıldığı, Belek'in Haleb'deki halefi amcasıoğlu Temur-taş'a yolladığı buyruk üzerine, harekete geçen Temur-taş'ın, Safer 518'de Hassan'ı yakalayıp Harput'a göndererek bir kuyuya hapsettiği, daha sonrada Menbiç'e girdiği kaydedilmekte, fakat

²⁷⁷ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 162-163.

²⁷⁸ M. Ali Ünal, XVI:yy., s. 17-19.

²⁷⁹ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 115-116.

²⁸⁰ Coşkun Alptekin, “Artuklular-Harput kolu”, İ. A, TDV yay, C.III., İstanbul, 1991, s. 417.

²⁸¹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 180.

²⁸² İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 116; Remzi Ataoğlu, “Harput'ta Artuklu İdaresi”, Tarih içinde Harput, F.Ü.F.H.A.M yay, Elazığ 1992, s. 57.

Hassan'ın kardeşi İsa'nın kaledeki direnişi karşısında onu kuşatmaya giriştiği, bunun üzerine İsa'nın Joscelin'i daveti, Belek'in onu kesin bir bozguna uğrattığı, daha sonra Menbiç kalesini bizzat kuşatmaya gittiği, bu sırada kaleden atılan bir okla yaralanıp öldüğü zikrediliyor."²⁸³

Harput Artuklular'ının son hükümdarı Nureddin Artukşah zamanında, Eyyubilerle Selçuklular arasında savaşlar yapılmaktaydı. Nureddin Artukşah Eyyubilerin tarafını tuttuğundan, Eyyubilerin yenilmesiyle Harput Selçuklular İdaresi altına girmiştir.²⁸⁴

Harput'ta ilk Türk akınının yapıldığı 1058 yılından bölgedeki Artuklu egemenliğinin sona erdiği 1234 senesine kadar olan siyasi tarihe baktığımızda, Harput'un Türkleşme döneminin Artukoğulları'yla başladığını söyleyebiliriz. Çubukoğulları iktidarı, Harput'taki ilk Türk hakimiyeti olması ve Ermenilerin bölgedeki iktidarını sona erdirmesi açısından önemli bir dönemdir, ancak adı geçen dönemde bölgenin Türkleşmesi için gerekli olan altyapının hazırlanabildiğini söylemek mümkün değildir. Artukoğulları'nın iktidarı ile başlayan siyasi iktidar, Harput'un Türkleşmesi için şart olan iskan faaliyetlerinin de başlamasına ortam oluşturmuştur. Yeni nüfus planlamasının ilk aşaması olarak Türklerden oluşan idari ve askeri erkan şehre yerleştirilmiş ikinci olarak da Hıristiyan halk, köylerde çiftlik yapma ve ticari hayatı canlandırmak amacıyla Artuklu yerleşim birimlerine yerleştirilmiştir. Fahreddin Karaaslan döneminde Harput ve çevresine yerleştirilen Hıristiyanların bu bölgelere iskan ettirilmesinden amaç, adı geçen din mensuplarının çiftliklerde çalışmaları sonucunda ödeyecekleri vergilerle beyliğin iktisadi durumuna katkıda bulunmaları ve bölgenin imarı düşüncesinin öne çıkmasıdır.²⁸⁵

Artukluların egemenlik döneminde Harput'ta önemli bir nüfus artışı da olmuştur. XII. yy. ortalarından sonra vergilerin kaldırılması da, Harput'u cazip bir merkez haline getirmiş olmalıdır.²⁸⁶ Özellikle XII. yüzyıl nüfusu 9000-10000'ler XIII. yy. nüfusunu 18000-20000 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Artuklu döneminde oluşturulduğunu düşündüğümüz dış kale ile çevrelenen kentte, Ortaçağda mevcut iç kale yerleşimi dışında Ulu Camii, Aslaniye, Zahiriyeye ve Mansuriye mahallelerinin

²⁸³ İbn Adim, , s. 89.

²⁸⁴ Ferhan Memişoğlu, *Elazığ Klavuzu*, Gençlik Basımevi, İstanbul 1977, s. 12.

²⁸⁵ İbrahim Tellioglu, "Harput'un Türkleşmesinde Artukluoğullarının Rolü", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, C.I, TDVES yay, Elazığ, 1999, s. 15.

²⁸⁶ E. Danık, , "Ortaçağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", s. 32.

kurulduğunu, bu Müslüman mahalleleri ile birlikte Norsis ve Sinabud adlı gayri Müslim mahallelerin de olduğunu, dönem sonlarına doğru batıda Mescid-i Alaca ve Sara Hatun ile, adını koyamadığımız başka Müslüman mahalleleri, Gürcü Bey ve Şehroz adlı gayri Müslim mahallelerinde kurulduğunu bilmekteyiz.²⁸⁷

Artukoğulları döneminde yaptırılan Ulu Caminin aynı zamanda bir öğretim kurumu olarak da kullanıldığı ifade edilir. Aynı dönemde yazılmış “Eltenkihaf” adlı bir risaleden, Harput Bey’i Nizameddin İbrahim oğlu Ahmed’in ilim adamlarını koruduğu, böylece bu dönemde şehrin ilim ve kültür merkezi olduğu hususunda görüşler vardır.²⁸⁸ Fahreddin Kara Aslan Harput ve Malatya arasında Hanzit bölgesinde 1152’de bir gezinti yaparken bir Ermeni papazının Bargakuş köyünde bir kilise inşasına giriştiğini görmüş, papazın rakip ve düşmanları ona yeni bir kilisenin inşası ile memleketin hükümdarına bir uğursuzluk gelebileceğini bildirir. O da endişe ile kilisenin inşasını durdurur.²⁸⁹ Harput’ta gayri müslim olarak Ermenilerin varlığından söz edilmiştir.²⁹⁰

Sivrice Gölü’nün ortasında Dzov şeklinde bir manastırın varlığından bahsedilir. 12. yy. da “Katholikos” denilen Ermeni patriklerinin burada oturduğu rivayet edilir. Bu patrikler, kendilerini güya eski İran hükümdar sülalesinden “Arsasidlerin alfadı” sayıyorlar ve prens olduklarını addediyorlardı. Bunların reisleri Gregorios Magistros adında bir şahıstır.²⁹¹ Ayrıca tarihi eserlere baktığımızda Harput’ta Artuklu aynalarına da rastlanmıştır.²⁹² Son kazı çalışmalarında iki figürlü sikkeye, bunların Fahreddin Kara Aslan tarafından bastırıldığı söylenir. Harput Artuklularına ait tesbit ettiğimiz üç figürlü sikkeden ikisi, British Museum da diğeri ise İstanbul Arkeoloji Müzesindedir. Üç sikkenin de İmameddin Ebubekir dönemine ait olduğu belirtilir. Bu sikkeler o dönemdeki inanç, gelenek, ünvanlar, iktisadi durumlar hakkında bilgi verir.²⁹³

Harput Artukluları döneminde dini hayata bakınca İslamiyet’in hakim olduğunu görmekteyiz. Harput Artuklular döneminde yaşamış olan Ermenilerin dinleri hakkındaki bilgilere az da olsa önce değinmiştik. Artukluların Harput’ta bıraktığı tarihi eserleri şöyle sıralayabiliriz: Dış Kale, İç Kale, Ulu Cami, Alacalı Mescid, Fatih Ahmed Baba

²⁸⁷ E. Danık, , “Ortaçağ Harput’unun Kentsel Gelişimi”, s. 36.

²⁸⁸ Rıfat Araz, *Harput’ta Eski Türk İnançları Ve Halk Hekimliği*, AKM yay, Ankara 1991, s. 18.

²⁸⁹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* , s. 204.

²⁹⁰ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* , s. 232.

²⁹¹ N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 69.

²⁹² Cevriye Artuk, “Artuk Aynaları ve Bir Artuk Tabağı”, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, F.Ü.F.H.A.M yay, Elazığ 1992, s. 74.

²⁹³ Gündegül Parlar, “Artuklu Sikkelerinde Figüratif Unsurlar”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, C. I, TDVEŞ yay, Elazığ 1999, s. 361.

Mescid ve Türbesi, Ahi Musa Mescid ve Türbesi, Mansur Baba Türbesi, Artuklu Sarayı...²⁹⁴

Yukarıdaki tarihi eserlerden bazıları hakkında bilgi vermek istiyoruz:

1 - Ulu Camii

İslam şehirlerinin en önemli özelliği de şehir merkezinde Cuma camisinin olmasıydı. Kendisine yakın olan Pazar yeri ile birlikte adeta şehirlerin birer sembolü olmuşlardır. Harput'ta bulunan Ulu Cami bu mimari özelliğin en önemli örneğidir. Camiler, aynı zamanda yeni fethedilmiş bir şehirde iskan yerini gösterir. Şehre ilk gelenler onun etrafında yerleşir, böylece bir mahallenin oluşmasına neden olurlar.²⁹⁵

Artuklu sanatı, XII-XIII. yy. Anadolu'nun güneydoğu bölgesinde gelişerek etkisini uzun süre devam ettiren bir Türk-İslam sanatıdır. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri, mihrap önünde kubbesi bulunan, enine gelişmiş ana mekanlı ve geniş avlulu cami tipidir.²⁹⁶ Ulu Camiye, Camii Azam ve Camii Kebir'de denilmiştir.²⁹⁷ Artuklu hükümdarlarından Fahreddin Kara Aslan tarafından inşa ettirilmiş Ulu Cami, 30×40 m. ebatında geniş bir saha üzerine kurulmuş, çok önemli bir yere inşa edilmiş büyük bir mabeddur.²⁹⁸ Cami, avlu ve etrafındaki ara bölüm ve esas harim kısmı olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır.²⁹⁹ Bu yapıda, kapılar, pencereler, tonoz örtüler, taş hatıllı duvarlar, çeşitli dönemlerde tamirlere uğramıştır. Ancak yapı alanının tasarımı açıkça anlaşılmamaktadır.³⁰⁰

Evliya Çelebi, Seyehatname de Ulu Caminin minaresiz olduğunu ve burada bulunan camilerden büyük olduğunu ve çok eski bir ibadet yeri olduğundan bahsetmiştir.³⁰¹ Minberin Abanoz ağacından yapıldığını, IV Murad'ın bu minberi Revan seferi dönüşünde bu camiye hediye ettiğini elimizdeki kaynaklardan öğrenmekteyiz.³⁰²

²⁹⁴ E. Dank, *Ortaçağ'da Harput*, s. 7.

²⁹⁵ M. Beşir Aşan, *Elazığ, Tunceli...*, s. 59.

²⁹⁶ Ara Altun, "Artuklu Sanatı", *İ.A. C. III*, TDV yay, İstanbul, 1991, s. 418.

²⁹⁷ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 302.

²⁹⁸ N. Ardiçoğlu, a.g.e, s. 60.

²⁹⁹ Haşim Karpuz, "Anadolu Selçuklu Mimarisi Ders Notları", *S.Ü. Fen Ed. Fak. Ve Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü* yay, Konya 1994, s. 21.

³⁰⁰ Doğan Kuban, *Selçuklu Çağında Artuklu Sanatı*, YKY yay, İstanbul 2002, s. 105.

³⁰¹ Evliya Çelebi, a.g.e, s. 106.

³⁰² İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 308.

Yapım tarihi ile ilgili farklı görüşler olduğunu, bu görüşlerin vergi kitabesindeki yazılardan ve şimdi Kurşunlu Camiinde bulunan minberdeki yazılardan kaynaklandığını söyleyebiliriz.³⁰³ Cami vakfına 1518 tarihli defterde 2800 akça bırakıldığı, 1523'te vakfın gelirinin 3795 olduğu, 1566 tarihli evkaf defterinde de vakfın gelirinin 7460 olduğu ve giderek yükseldiği söylenmektedir.³⁰⁴

Cami 1899, 1905,1964,1990'da tamir görmüştür.³⁰⁵ Vergi kitabesinde Harput şehrinin 1124 yılına kadar Artukoğullarından Belek'in hakimiyeti altında kaldığı yazılmaktadır.³⁰⁶

2 - Harput Kalesi

Harput Kalesi, şehrin güney doğusunda üç taraftan derin çukurlarla birbirinden ayrılmış olan ve hemen hemen aynı hizada bulunan üç büyük kayanın tam ortasındakinin üzerinde yapılmıştır. Yamuk bir alan üzerindedir. Ön cephesi 75-80 m., güney 150-200 m. , yanlar ise 400-450 m. arasında, 50-60 bin m²'lik bir sahayı kaplamaktadır.³⁰⁷ Harput Kalesinde, kaya içine oyulmuş merdivenler, tüneller ve su yolları bulunmuş, bunların Urartulara ait oldukları düşünülmektedir.³⁰⁸ Kalenin tarihi M.Ö. 2000'lere kadar götürülmektedir.³⁰⁹ Dış kale 1605 yılında Tavi Mehmed adlı bir eşkiya tarafından tamir edilmiştir.³¹⁰

İç kale, Harput süt kale, Harput kalesi, Hısn-ı Ziyad, Ziata Castellum gibi adlarla da anılmış, dış kaleye göre daha sağlam olan iç kalenin yer yer burçları ve surları halen ayaktaadır.³¹¹ Gerek Harput'ta yer alan Ulu Cami'deki sırlı tuğla kullanımı, gerek Esediye camiindeki Aslan kabartması ve gerekse Harput dışında Cizre, Diyarbakır, Hasankeyf, Mardin, Kızıltepe gibi yerleşmelerdeki Artuklu yapılarındaki yoğun süsleme programının, Harput iç kalede görülmemesini ise, kalenin büyük ölçüde tahribatına bağlamaktayız.³¹²

³⁰³ E. Danık,Ortaçağda Harput , s. 38.

³⁰⁴ M. Ali Ünal,XVI.yy..., s. 208.

³⁰⁵ Aynur Durukan, "Harput Ulu Caminin Düşündükleri", Düntü Ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, TDV yay, C. I, s. 313.

³⁰⁶ M. Zeki Oral, "Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi", VI. Türk Tarih Kongresi, TTK, Ankara, 1967, s. 143-144.

³⁰⁷ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 259-260.

³⁰⁸ N. Ardıçoğlu, Harput Tarihi, s. 10.

³⁰⁹ M. Ali Ünal, XVI.yy., s. 197.

³¹⁰ E. Danık, Ortaçağda Harput, s. 27.

³¹¹ E. Danık, , Ortaçağda Harput, s. 29.

³¹² E. Danık, Ortaçağda Harput , s. 37.

3 - Esediye Camii

Aslaniye Camii, Aslanlı cami olarak da isimlendirilmiştir. Bugün büyük ölçüde tahrip olup, harim güney ve batı duvarları kısmen ayakta. Avluya girişi sağlayan portal ise yıkılmak üzere olup, avlu çevre duvarları son dönemde onarılmıştır.³¹³

Taş kemerli bir kapıdan geniş bir avluya girilir, sol tarafı ağaçlı bir bahçedir. Burası önce bir medrese imiş, sağ tarafında ince mermer sütunlar üzerinde zayıf kemerli bir medhalden iç camiye girilir, bu medhal ile iç kapı ve mihrabının mimari özelliği, bu caminin çok eski devirlere ve özellikle Artukoğulları dönemine ait olduğu zannını vermektedir. Cami üç taraf duvarları, kapalı yalnız bunlardan kibleye gelen duvarda tavana yakın üç orta pencere ile avluya bakan üç büyük penceresi vardı. Eskiden minaresi olduğu, sonradan yıkıldığı ve bir daha yapılmadığı söylenmektedir.³¹⁴

4 - Fatih Ahmed Baba Türbesi

Harput'un doğusunda yüksek bir tepe üzerinde yapılmıştır. Türbesi ise çok büyük değildir³¹⁵. Üst bölümü yıkılmış bulunan türbe, sekiz kenarlı taştan sade ve basit bir yapıdan oluşmuştur. Eserin sadece alt katıyla günümüze ulaştığı kanaati vardır. Dikkatimizi çeken tek şey ahşap sandukadır. Dikdörtgen prizması şeklindeki sandukanın kuzeye bakan yüzü, yazı ve yıldızlı motiflerle süslüdür. Türkiye Selçuklu türbelerinin üst katlarında, cenazelikteki cesedler sayısınca, sembolik sandukalara yer verildiği aşikardır. Sandukanın bir yüzüne ve dört dikdörtgen çerçeve içine kitabe yazılmıştır.³¹⁶

Harput'ta Artuklulardan kalma eserler hakkında bilgiler verdik. Böylece Artuklu Cami ve Medreseleri bu yapı tiplerinin erken devir Anadolu Türk sanatındaki gelişmeler açısından önemli bir yere sahip olmuştur. Mihrap önünde kubbesi bulunan, enine gelişmiş ana mekân ve geniş avlulu cami tipi, önce Artuklular'da kapalı bir bölge üslubu olarak kalmış, fakat XIV. yy. sonlarına doğru Beylikler döneminde tekrar ortaya çıkarak Anadolu mimarisini dolaylı biçimde etkilediğini göstermiştir.³¹⁷

³¹³ E. Danık, Ortaçağda Harput, s. 41.

³¹⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 278.

³¹⁵ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 279.

³¹⁶ Hakkı Önal, "Harput'ta İki Türbe : Arap Baba Ve Fatih Ahmed Türbeleri", F.H. Sanat Tarihi Sempozyumu, s. 144-145.

³¹⁷ Ara Altun, a.g. m., s. 418.

C - SELÇUKLULAR DÖNEMİ

Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlerin en önemlilerinden biri hiç şüphesiz Büyük Selçuklu İmparatorluğudur.³¹⁸

Büyük Selçuklu İmparatorluğunu kuran ve bunun neticesi olarak yurt yapan (Kuzey İran ve Anadolu) Oğuzlar'dır.³¹⁹ Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu coğrafi durumu Anadolu'nun orta ve batı bölgelerine nazaran Türk oymaklarının yerleşmesine daha az elverişli yerlerdi. Diğer taraftan bu bölgelerde şehir hayatının epeyce geliştiğini ve vergi kaygısı ile yerli halk üzerine titreyen devlet kısa zamanda istikrarlı hakimiyet kurmuştur. Bundan dolayı Türk nüfuzu altında olan bölgelerin ancak Erzurum, Ahlat, Harput gibi şehirlerinde ve diğer bazı şehir kasabalarında kuvvetle tesirini gösterebilmiştir. Selçuklular 24 Oğuz kabilesinden Kınık boyuna mensupturlar. Oğuzlar, X. Yüzyılda Seyhun ile Hazar denizinin doğusu ve Aral Gölü'nün arasındaki bölgede yaşarken Kınık boyu da bunların arasında Seyhun Nehrinin ağzına yakın oturmaktaydı.³²⁰ Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Selçuklu devleti Türkistan'dan Horosan, İran, Irak ve Azerbaycan istikametinde ilerleyen ve bir kısmı bu ülkelerde kalan insan dalgalarını Anadolu'ya sevk etmek ve bu Hıristiyan ülkelerinde yurt sahibi yapmak zorunda kalmışlardı.³²¹ Alparslan 1070 yılında Hamedan'dan hareket ederek, Bizans üzerine yürüdü. Ahlat şehrinde Erciş ve Malazgirt'e ulaştı.³²² Bizans İmparatoru Diogenes ile yaptığı savaşta başarılı oldu. Savaş sonucunda Anadolu'nun kapısı Türkler'e açılır, birçok ganimet, esir alınır.³²³ Malazgirt zaferinden sonra Anadolu'da birçok beylik kurulmuştur.³²⁴ Bir ara Philaretos Brachamios'un savunduğu Malatya'nın Selçuklu kuvvetleri tarafından tahrip edildiğini haber alan Selçuklular, yürüyüşüne devamla Palu'ya ulaşmıştır.³²⁵ Ramonos Dioegenes, Harput ve civarına geldiği zaman Afşin ve diğer Selçuklu komutanları, Philaretos'un savunduğu Malatya'ya saldırarak buradaki Bizans kuvvetlerini yenilgiye uğratmışlardır.³²⁶ Malazgirt Savaşı neticesinde Bizanslılar adına hareket eden bir

³¹⁸ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s. 43.

³¹⁹ Mehmet Altan Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, C. II, TTK, Ankara, 1984, s. 399.

³²⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler)*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1999, s. 8.

³²¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk İslam Medeniyeti*, Turan Neşriyat mat., İstanbul, 1969, s. 79.

³²² Ahmed b. Mahmud, *Selçukname*, C. I, (çev. Erdoğan Merçil), Garanti mat, İstanbul, 1977, s. 80.

³²³ Kamal al-din İbn al Adim, a.g.e., s. 67.

³²⁴ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara, 1988, s. 75.

³²⁵ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, TTK, Ankara, 1990, s. 11.

³²⁶ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, s. 25.

Ermeni Beyi'nin yukarıda ifade edildiği gibi idaresinde bulunan Harput ve çevresi de Selçukluların hakimiyetine geçmiştir.³²⁷

Selçuklular döneminde Harput şehri, Malatya ve Elbistan şehirleri gibi, bu devletin Suriye ve sınırları üzerinde bulunuyordu. Bu dönemde şehir bir subaşı tarafından idare edilmiştir. 1085'te Kutalmışoğlu, Antakya'yı fethetti. Komutanlarından Buldacı, Maraş bölgesini, Çubuk ve Mehmed Beyler Harput bölgesini, Kara Tekin Bey Sinop'u, Çaka Bey İzmir'i fethetmişlerdir. Süleyman Şah, her kumandana fethettiği bölgenin idaresini veriyordu. Bundan böyle Anadolu, beylikler halinde idare edilmeye başlanmıştı.³²⁸

Artuk Bey'in bölgesinden ayrılmasından sonra, Süleyman Şah ve kardeşleri Melikşah tarafından Anadolu'nun fethiyle görevlendirilmişlerdi. Böylece Anadolu Selçukluların temeli atılmıştı. Türkiye Selçuklularının kurucusu Kutalmış oğlu Süleyman Şah'tır. Selçuklu hanedanına mensuptur.³²⁹

Türklerle dostluk kurmaya çalışan Philaretos Melikşah'a gider ve Hristiyanlığı reddeder, İslamiyeti kabul eder.³³⁰

Selçuklular devleti İran'da 1040 yılında kurulan Selçuklu İmparatorluğundan otuz beş yıl sonra İznik'te 1075'de kurulmuştur.³³¹ Kutalmışoğulları Anadolu'daki fetihlerini Oğuzlara dayanarak yapmışlardır.³³²

Türkiye Selçuklu devletinin, Kayseri'de başta olmak üzere Sivas, Harput, Develi, Niksar, Malatya, Erzincan, Niğde, Tadik, Hanas gibi önemli askeri merkezlerinde devamlı suretle bulunan muhafız kuvvetleri vardı. Bu merkezlere tabi olan civar bölgelerde tımar sahipleri göçebe kabileler ve diğer askeri kuvvetler o bölgenin "subaşı" ünvanına sahip büyük bir kumandana tabi bulunuyordu. O civarlarda bulunan mevkilerdeki daimi kuvvetlerin başında ayrıca kumandanlar vardır ki, şehrin mülki idaresi onlara aittir; ancak bunlar o civardaki "subaşı"nın emri altında idiler.³³³

Süleyman Şah'ın Türkiye Selçuklu Devletini kurduğunda doğu illerinde şu devletler vardı; Danişmendliler, Mengücekoğulları, Selçuklular ve Harzemiler ve türlü

³²⁷ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 104.

³²⁸ N. Arıçoğlu, Harput Tarihi, s. 81.

³²⁹ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken yay, İstanbul, 1990, s. 91.

³³⁰ Yusuf Karaca, C.I, s. 357.

³³¹ Urfalı Mateos, a.g.e, s. 170.

³³² Osman Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, Boğaziçi yay, İstanbul 1993, s. 33.

³³³ Faruk Sümer, a.g.e, s. 157.

oğuz boylarında bir çok beylikler vardı. Selçukluların idaresinde olan bu beyliklerin merkezleri Sivas, Erzincan, Erzurum ve Diyarbakır şehirleridir.³³⁴

Sultan II. Kılıçarslan'ın döneminde, Anadolu'nun birleşmesi ve merkezileşme hareketine daha muntazam bir planla devam edilmiş, böylece kardeşlerini ortadan kaldırarak Anadolu'yu bir merkeze bağlamaya muvaffak olan II. Süleyman Şah , bir asırdan ziyade yaşamakta olan Erzurum beyliğine son vermiş ve kardeşlerinden birini buraya vali yapmış olduğu gibi, Sultan I. Alaaddin Keykubad'a Erzincan ve çevresini Mengüçük hanedanını Erzurum'daki amcazadesinin beyliğini ortadan kaldırtmıştır. Mısır ve Suriye Sultanlarının, yani Eyyubilerin eline geçmiş olan Ahlat beyliği arazisini saltanat merkezine bağlamış, Harput'u alarak buradaki Artukoğullarına son vermiştir.³³⁵ Türkiye Selçuklularının parlak devri sayılan I. Keykubad zamanında Selçuklulara bağlı küçük beylikler tamamen itaat altına alınmıştır.³³⁶ Başka bir kaynakta da 1232'de askeri önemi büyük Ahlat şehrinin Selçuklular tarafından alınmasıyla sebebiyle harekete geçen Mısır Eyyubi hükümdarı El-Kamil'in Anadolu'ya işgale gönderdiği kuvvetler, bütün geçitleri tutan Selçuklular tarafından dağıtıldı. Böylece Alaaddin Keykubad tarafından Harput alındı ve Artukluların Harput koluna son verildiği yazılmaktadır.³³⁷ Kılıç Arslan Birecik, Urfa, Diyarbakır ve Fırat kıyısında bulunan Rum İmparatoru Ermeniyos'a, 120 askerle saldırdı. Danişmend'in üzerine yürüyünce, Danişmendliler Harput'un da içinde olduğu yerlerin düşmanlarca alınacağını haber verdi. Kılıç Arslan yardım gönderdi ve Ermiyanos'u yendi.³³⁸

Melik Kamil Harput'a doğru asker göndermiş, Harput'ta Şam ordusu ve Harput Melik'i, bir dağ geçidine inmişler ve orada beklemişler. Rum ordusuyla savaş olmuş, darbe alan Şamlılar, Harput'a geri gelip konaklamışlardır.³³⁹

Alaaddin Keykubad döneminde bir Harizm kuvveti Gürcistan'dan gelmiş, Erzurum'u Harput yakınlarına kadar yağmalamıştı. Aynı zamanlarda Harizm Şah

³³⁴ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Ayyıldız Mat, Ankara, 1983, s. 83.

³³⁵ Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi (Selçuklular Devri)*, İ.Ü yay, İstanbul, 1944, s. 4 .

³³⁶ Mehmet Şeker, *Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması*, Diyanet İşleri Bşk. yay, Ankara, 1987, s. 59.

³³⁷ İbn Bibi, *El Evamirü'l Ala'ie Fi'l Umuri'l Ala'ie*, C. I., (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1996, s. 18.

³³⁸ Kerimüddin Mahmud-i Aksaray, *Müsameretül Ahbar*, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2000, s. 20-21.

³³⁹ İbn Bibi, *El Evamirü'l Ala'ie Fi'l Umuri'l Ala'ie*, s. 18.

Cezire ve Suriye Hakimi El-Eşref'in düşmanlarıyla birlikte Ahlat'a saldırmıştı.³⁴⁰ Bir ara Harput'taki Artuklular A.Keykubad'a baş kaldırmış olduklarından ve kendileriyle işbirliği yapacaklarını bildiklerinden, Suriyeliler fetihlerini buradan yürütmek istemişlerdi. Fakat, El-Kamil'in Harput'a gönderdiği yedek güçler işe yaramamış ve Selçuklu ordusu bunları geri püskürtmüştü. Harput kalesindekiler teslim olmak zorunda kalmıştı.³⁴¹

1106'dan I. Keykubad'a kadar Harput ve dolaylarının idaresi Artuklulara kalmıştır.³⁴² Keyhüsrev 1240-1241 Amasya'da bir Türkmen'in isyanıyla uğraştı. Keyhüsrev Malatya ve çevresi (Harput'a dahil) olan şehirlere giderek harp etmiştir.³⁴³

Kemalettin Kamyar, Malatya'ya doğru hareket etmiş ve orada kalmıştır. Malatya subaşı Seyfüddevle Ertokuş'u Malatya'ya gönderdi. Seyfüddevle, Harput'a varınca Harput subaşı Seyfeddin Bayram'la Harezmilerin yolunu kesti.³⁴⁴ Eyyubiler, Doğu Anadolu bölgesinde genişleme siyaseti takip ederek Ahlat, Erciş, Van'ı ele geçirdiler. Muş, Bingöl, Harput bölgelerini hakimiyetleri altına aldılar.³⁴⁵ Kemaleddin Kamyar Keykubad'ın ölümünden sonra eski nüfus ve itibarını kaybetmiştir. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasına yardım etmediği gibi buna muhalif olanların faaliyetlerine de iştirak etmiştir. Harezmîler Keyhüsrev'in cülüsüne taraftar olmadıkları ve başları Kayırhan Zamandu Kalesine hapsedildiği için hizmeti terk eden Harezmîler gittikleri yerleri talan etmeye başladılar. Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev bunları davet maksadıyla Kemaleddinî bir ordunun başında Malatya'ya gönderdi. Harezmîlerle anlaşmak mümkün olmadığı gibi bunlar Harput'taki askerlerini de mağlup ettiler.³⁴⁶ Böylece, Harzemliler sorunu esasında ufak bir mesele iken, devletin Güneydoğu Anadolu çevresinde asayiş düzenini alt üst eden bir felaket haline gelmiş oldu.³⁴⁷

Türkiye Selçukluları döneminde Eyyubiler'le Selçuklular savaşmış. Eyyubiler mağlup olmuş, Harput kalesine sığınmışlardı. Harput ve Eyyubi kuvvetleri, kaleyi bir süre savunmuşlarsa da, daha fazla direnememiş, teslim olmak zorunda kalmışlardır.

³⁴⁰ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul 2002, s. 78.

³⁴¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 140.

³⁴² İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 104.

³⁴³ Ahmed b. Mahmud, a.g.e., C. II, s. 153.

³⁴⁴ İbn Bibi, *El Evamirü'l Ala'ıye Fi'l Umuri'l Ala'ıye*, C.II, s. 23.

³⁴⁵ Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *Türkler Ansiklopedisi*, C.V., Yeni Türkiye yay, Ankara, 2002, s. 66.

³⁴⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, TTK, Ankara, 1988, s. 80.

³⁴⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiyenin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, C. I., Barış Kitap Basım yay, Ankara, 1999, s. 57.

Harput hükümdarının canına dokunulmadığı gibi kendisine “Melik” ünvanı verilmiş, Harput’un yönetimi de kendisine bırakılmıştır.³⁴⁸

Kırım’da sürgünde bulunan İzzeddin Keykavus’un oğlu Gıyaseddin Mesud 1280 yılında Kastamonu’ya çıkararak saltanat iddiasında bulunduğu zaman, bu ciavardaki Moğol beyleri, Çobanilerden Kastamonu sipehdarı bulunan Muzaffereddin Yoluk Aslan’ı, bu sorunu arz etmek üzere Moğol hakanına yolladıklarında, elçi orada çok iyi kabul görmüş ve sipehdarlıktan terfi ettirilerek Diyarbakır, Harput, Malatya ve Sivas da bu şahsa verilmiştir.³⁴⁹ İzzeddin Keykavus, Şeyh Adi’nin oğullarından Şerafeddin Ahmed’e Malatya, Şerafeddin Muhammed’e de Harput şehrini vermiştir.³⁵⁰

1261’de de bir Selçuklu emiri olan Yavtaş, bir papazın hareketine engel olmak ve vergi almak isterken Moğol elçileri bu müdahaleyi önlemiş ve vergiyi kendileri almıştır. Bu papaz daha sonraları Abaka Han’ın himayesini kazanarak Erzincan’ın kendisine tahsisini ve 500 süvari beslemesine müsaade edilmesini istemiştir. Selçuklular da onu çiftçileri papaz gösterip haraç ve cizyeden muaf tuttuğunu hana şikayet etmişlerdi. Türklere çok fenalıkları dokunan Marhasyan nihayet Muineddin Pervanenin gizli emri ile 1277 yılında Harput beyi tarafından otuz papaz ile birlikte öldürülmüştür.³⁵¹

Melik Kamil’in Anadolu’ya yaptığı ikinci seferde yine yenilgiyle sonuçlanmıştır. Eyyübi hükümdarları arasında bu sırada anlaşmazlık çıktı, böylece Harput, Alaaddin Keykubad’ın eline geçti.³⁵²

1243 yılında Köseadağ savaşında Sultan Keyhüsrev’in Moğol kumandanı Baycu Noyan’a mağlubiyetten sonra, Türkiye Selçuklularının hayatları üzerinde hakim olan Moğollar, devletin bilhassa doğu hudutları üzerinde bulunan Harput ve diğer şehirlerde nüfuzlarını daha kuvvetle hissettirmiştir.³⁵³ Türkiye Selçuklu mimarisi Büyük Selçuklular’ın 1071 yılından sonra Anadolu’yu fethetmeleriyle başlayan ve İlhanlıların Selçuklu yönetimine kesinlikle son verdiği yılına kadar ki dönemde ortaya konan yapıları konu almaktadır.³⁵⁴ Baycu Noyan kumandasındaki Moğol ordusu Sivas’ın

³⁴⁸ M. Ali Ünal, XVI:yy..., s. 19.

³⁴⁹ M. Akdağ, a.g.e, s. 93.

³⁵⁰ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay, İstanbul, 1993, s. 487.

³⁵¹ Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, s. 76.

³⁵² Halil Edhem(Eldem), *Kayseri Şehri*, (çev. Kemal Göde), Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1982, s. 85.

³⁵³ N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 82.

³⁵⁴ H. Dursun Yıldız, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, İsar yay, İstanbul, 1999, s. 142.

doğusunda Köseadağ civarında Selçuklu ordusunu korkunç bir hezimete uğrattı. Bu yenilgi memleketi esarete sürükledi.³⁵⁵

Oğuz Türkleri Anadolu'da yerleştikleri zaman, İslam alemindeki tasavvuf akımı farklı şekil ve biçimler almıştı. Anadolu'da Selçuklu devleti kuvvetlenerek bir çok Türk-İslam merkezleri temelleşince, İslam memleketlerinin genel kurallarına uyarak oralarda da tekkeler kuruldu. Etraftan gelen ve orada yerleşen dervişler, şeyhler Anadolu ve çevresinde de kuvvetli bir tasavvuf cereyanı uyandırmaya muvafak oldular.³⁵⁶ Türkler Anadolu'ya gelmeden bir yüzyıl önce İslam'ı kabul etmişlerdi bununla birlikte, onların arasında hala İslam dinine girmeyenler ve hatta Hıristiyan unsurlarda mevcuttu ve bunların İslamlaşması Anadolu'da tamamlanmıştır.³⁵⁷ Selçuklular Sünniliğin dört mezhebinden Hanefilik ile kısmen de şafiliğe girmişlerdir. Çünkü aslen Türk olması olası Semerkand Ebu Mansur'ül-Maturidi tarafından Maverâünnehir bölgesinde, insan da iradeyi kabul etmek suretiyle ilahi emir akıl ve dinlerle isbat cihetine gidilerek şeraiti akli plana intikal ettirmek ve hukuki yönlerini de daha ziyade Türk çevresinde almak, yolu ile geliştirilen Hanefilik düşünce tarzı bakımından Türkler arasında yaygındır.³⁵⁸ Selçuklu güçleriyle Harput ve çevresine getirile Orta Asya Türk kültürünün Irki ve dini özellikleri Harput ve çevresinde hemen hissedilir.³⁵⁹

Köseadağ bozgunu Türkiye Selçukluları tarihinde çöküntünün bir başlangıcıdır. II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in ölümünden sonra devlet adamları onun üç oğlu adına birbirlerine mücadeleye giriştiler. Böylece Moğolların bütün Anadolu'yu rahatlıkla işgallerine ve ağır vergi taleplerine imkan verdiler. Müineddin Süleyman Pervane vaziyete hakim olarak IV. Kılıç Arslan, III. Gıyaseddin Keyhüsrev adlarına devlet işlerini eline alarak 1261 yılından itibaren kısmen bir sükun dönemi sağladı.³⁶⁰ Selçuklular arasında İslam dini tamamen yayılmıştır.

Selçuklulardan günümüze kalan yapılardan birisi de Harput'taki Arap Baba Mescid ve Türbesidir.

³⁵⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, M.E.B, İstanbul, 1992, s. 69.

³⁵⁶ Mehmet Şeker, a.g.e, s. 120-121.

³⁵⁷ Ü. Günay-H. Güngör, *Türk Din Tarihi*, , s. 377.

³⁵⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, M.E.B, İstanbul, 1992, s. 104.

³⁵⁹ Günerken Aydoğmuş, a.g.e, s. 4.

³⁶⁰ H. Dursun Yıldız-Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, , s. 145.

Arap Baba Mescid ve Türbesi

Arap Baba türbesi, giriş açıklığı üzerindeki Arapça kitabesinden 1279-1280 yıllarında inşa edildiği anlaşılan mescide bitişik olup iki katlı bir yapıdır. Son yıllardaki onarımlarda yeniden sıvanın ve özelliklerini kaybeden üst katın dışarıya doğru açılan bir kapısı olmayıp buraya mescit'ten girilmektedir. Sivri beşik tonozla örtülü bu kat üç yönde açılmış dört pencere ile aydınlanmıştır.³⁶¹ Türbe bir bodrum katı üzerine, büyük kıtada gre bloklarla inşa edilmiştir. Minaresi daha önceleri yıkılmıştır. Türbede ceset, genelde Selçuk türbelerinde olduğu gibi bodrum katında bulunmaktadır. Ceset, halk arasında "Arap Baba" adıyla anılmış ve mumyalanmıştır. Türbenin üst kısmında sanduka mevcut olmadığından bunun kime ait olduğunu söylemek güçtür; ama cami yaptıranın adı kitabe de "Yusuf ibn Arapşah" diye geçmektedir. Ceset, muhtemelen bu zata aittir. Caminin kapısı üzerinde bulunan kitabeden anlaşıldığına göre, Camii ve Türbe III. Gıyaseddin Keyhüsrev dönemine aittir.³⁶²

Arap Baba türbesi, Selçuklular zamanında inşa edilmiş bir çok türbe, cenazelik, mumyalık adlarıyla da anılan bir alt kat ihtiva eder. Bu katların mumyalanmış cesetlerin koyulması maksadıyla inşa edildiklerinde ve türbelerin bünyelerinde böyle bir fonksiyona haiz olarak yer aldıklarından şüphe yoktur. Mumyalarını koruyan türbelerin yanı sıra, mumyaların içine yerleştirildiği ahşap tabutların çürümesini önlemek için, bu katlarda ızgaraların mevcudiyeti ve hava cereyanını sağlamak için küçük pencere ve menfezlere de yer verilmesi de bu katların bu fonksiyonunu gösteren diğer işaretlerdendir. Cesedin kokmasını önlemek endişesiyle uygulanmaya başlayan mumyalanmanın bir fiziki amacı kadar ebedi hayata dikkat çekmesi de arzu edilmiş olmaktadır. Mumyalama geleneği beylikler ve Osmanlıların ilk dönemlerinde de devam ettirilmiştir.³⁶³

Harput'ta bulunan yapılar içinde en çok süsleme programına sahip yapının mihrabında ve kubbesinde kullanılan çiniler, dönemin en önemli örneklerindedir.³⁶⁴

³⁶¹ Hakkı Önal, "Harput'ta İki Türbe: Arap Baba ve Fatih Ahmed Türbeleri", *F.H. Sanat Tarihi Sempozyumu*, s. 141.

³⁶² N. Ardiçoğlu, *Harput Tarihi*, s. 83.

³⁶³ Hakkı Önal, "Arap Baba Türbesi Ve Türklere Mumyalama Geleneği ", *Dünü ve Bugünüyle Harput .Sempozyumu*, TDV yay. s. 296.

³⁶⁴ E. Danık, *Ortaçağda Harput*, s. 54.

D - MOĞOLLAR DÖNEMİ

Moğolların isimleri ilk kez Tang döneminin Çin yıllıklarında, Amur'un yukarı bölgelerinde yaşayan bir boy topluluğunu belirtmek için, Moğol çeviri yazısı olan Mong-va yada Mong-vu olarak geçmiştir. Bu boylar, X. ve XI. yüzyıllarda güney batıya göç etmiş, Onan ve Kerülen'in suladığı bölgeye ulaşarak, sonunda günümüzdeki doğu Moğolistan'a ulaşmışlardır.³⁶⁵ Cengiz Han'ın ortaya çıkışından önce Tatarların belli bir reisi yoktu. Bunlar kabilelere ayrılmışlardır. Bu kabileler her zaman kendi aralarında savaşıyorlardı. Cengiz Hanın devletinin bayrağı yükselince Tatarlar darlıktan kurtulmuşlardır.³⁶⁶ Eski Moğolların ana esas unsuru oymak yani "kan akrabalarının kendine mahsus birliği" oluşturuyordu.³⁶⁷ Moğol İmparatorluğun da, Cengiz Han'ın ölümünden sonra feodalizasyonun ortaya çıkışı yeniden başlamıştı; imparatorluk birkaç parçaya bölünmüş, sonra bunlardan birkaç devlet halinde feodal birlikler kurmuşlardır.³⁶⁸ Cengiz Han döneminde Moğollarda "casah" adı verilen kanunlar meydana getirilmiştir; buna göre: "bütün ulusun içerisinde hırsızlar cezalandırılır, yalanı ortadan kaldır, ölüm cezasına layık olanları öldürt, (para) cezasına müstehak olanlardan(para) cezası al!" diyerek Şiguhutuhu denilen şahsı yüksek mahkeme reisliğine tayin etmiştir.³⁶⁹

İlhanlılar'a gelince, İran ve çevre ülkelerde hüküm sürmüş bir Moğol-Türk imparatorluğu idi. Bu devletin imparatorlarına İlhan denildiği için, devlete de bu ad verilmiştir. İlk ilhan ve İlhan devletinin kurucusu da Hülagu'dür.³⁷⁰ Hülagü batıda yeni fethedilecek bölgelerin Köseadağ savaşıyla tabi durumuna düşmüş, Anadolu'nun ve İran'ın idaresiyle görevlendirilmişti. 1256'da Amu Derya'yı geçerek İran'a gelen Hülagu hiçbir direnişle karşılaşmamış, İran'ın zaptını tamamlamıştır. Sonra Bağdat'ı ele geçirmiş, Halife Mutasım ve aile fertlerini öldürmüştür. Halife ailesinden kaçabilenlere sahip çıkan Memlük Sultanı Baybars bunlardan birini halife ilan ederek halifeliği Mısır'a taşımıştır. İlhanlılara karşı Memluk, Altınordu ve Anadolu Selçukluları arasında

³⁶⁵ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabak yay, İstanbul, 2001, s. 31.

³⁶⁶ Alaaddin Ata Melik Cüveyni, *Tarih-i Cihangüşa*, (çev. Mürsel öztürk), Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1998, s. 84.

³⁶⁷ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İctimai Teşkilatı*, (çev. Abdulkadir İnan), TTK, Ankara, 1995, s. 74.

³⁶⁸ B. Y. Vladimirtsov, a.g.e, s. 182.

³⁶⁹ Manghol'un Niuça Topça'an, *Moğolların Gizli Tarihi*,(çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara, 1995, s. 11.

³⁷⁰ Türk Ansiklopedisi, "İlhanlılar", C.XX., M.E.B yay, Ankara, 1972, s. 77.

bir ittifak oluşturulmaya çalışılmışsa da İlhanlıların Suriye, İran ve Anadolu'ya hakimiyeti önlenememiştir.³⁷¹

Moğollardan kalma eserler günümüze ulaşmamıştır. Onların yağmasından önceki eserler bile, onlarla birlikte yok olup gitmiştir. Moğollar Anadolu'da karakol şehirler kurar, Türkmen aşiretlerinin akınıyla yavaş yavaş kıpırdayamaz hale gelen Türkiye Selçuklu Devleti üzerinde, İlhanlıların hakimiyetini kurmakta hiçbir güçlkle karşılaşmazlar. Anadolu bir müddet, yeni imparatorluğun ticari akınlarıyla kendisini bütünleşmiş bulacaktır.³⁷² Moğol komutanı Baycu Noyan bir ara hastalandığında Harput'taki Maristan'da (Hastane) tedavi görmüştür.³⁷³

1241 yılında Baycu Noyan bir Moğol ordusunu Doğu Anadolu hudutlarına doğru hareketiyle Moğolların baskısı şiddetlenmiş, neticede Harput ve çevresi Harezmlilere terk edilmiştir. Cormayon Noyan kumandasında başka bir Moğol ordusu Harput ve Malatya'dan geçmiştir.³⁷⁴ Cüveyni Moğolların Harput'a "Hastabsird" adını verdiğini yazmaktadır.³⁷⁵

Moğollar daha çok yağma ve intikamla uğraşmışlardır. Kadın, at ve başka hayvanların yağmasına cevap olarak yapılan intikam sonucunda düşman kuvvetleri insafsızca öldürülüyor, kabileler imha, mülkü yağma ediliyordu.³⁷⁶

Bu yağmalardan biri de 1243 yılındaki Köseadağ savaşından sonra Selçuklu Sultanlığı Moğol işgali altına düşünce Harput ve çevresi de Moğol nüfuzu altına girmiştir. Doğu Anadolu'nun bir çok şehir ve kasabası böylece yağmalanmıştır.³⁷⁷ Köseadağ savaşı Selçuklu devletinin ne sonu ne de tam anlamıyla yıkılışı olmuştur. Böylece bu büyük Türk devleti, Moğolların hakimiyetine girmiş oldu.³⁷⁸ Ama bu Moğol hakimiyeti Anadolu'nun İslamlaşmasını olumsuz manada etkileyip herhangi bir duraklamaya yol açmamıştır.³⁷⁹ İlhanlı devleti ise savaş sonunda karışıklıklardan dolayı Anadolu'nun korunmasına ve işlerin düzgün gitmesine bakamadığından Merzeban

³⁷¹ Yusuf Karaca, *Tarih Ansiklopedisi*, C. V., s. 127.

³⁷² Andre Miguel, *Doğuştan Günümüze İslam ve Medeniyeti*, C. I, (Çev. Ahmet Fidan-Hasan Mentesh), Birleşik Dağıtım Ktb., İstanbul, 1991, s. 287.

³⁷³ E. Danık, *Ortaçağ Harputunun Kent....*, s. 29.

³⁷⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 117.

³⁷⁵ Cüveyni, a.g.e, s. 370.

³⁷⁶ Manghol'un Niuça Topça'an, *Moğolların Gizli Tarihi*, s.XLIII.

³⁷⁷ M. Ali Ünal, XVI.yy..., s. 20.

³⁷⁸ Jean-Paul Roux, *Moğol imparatorluğu Tarihi*, s. 301.

³⁷⁹ A. Yaşar Ocak, "Anadolu", İ.A, C.3, TDV yay, İstanbul, 1991, s. 112.

denilen bir serhat muhafızları ortaya çıktılar ve Anadolu kıtası bir takım beyliklere ayrıldı, bu ayrılımda Harput'ta dahil Tatarların elinde kaldığını söylenmektedir.³⁸⁰

Kaynaklarda Şavet Navin adında bir Moğol generali de, Malatya'yı istila ederek memleketi tahrip etmiş ve bütün mahsulleri imha etmişti. Moğol generali yapacağını yapmış, şehirden ayrılacağı sırada hasta düşmüş ve kendisini tedavi ettirmek için bir tabip aratmıştı. Harun, bu vasıta ile davet olunduğu için Moğol generaline Harput'a kadar refakat etmiş, general burada iyileşmiştir.³⁸¹ Harput'ta o dönemde bile bir hastanenin veyahut bir tedavi yerinin olduğunun, ve Moğolların buralara gelip tedavi olduğunu gösterir.

İlhanlılarla ilgili bilgi veren ve 1340'da kaleme alınan Nüzhet'ül-Kulub adlı coğrafya kitabında, mülki Rum şehirlerini sayarken Harput'tan da bahsedilmiştir.³⁸²

Moğollar döneminde ayrıca Suriye sınırındaki Sünitler'le birlikte çıgan-Tatar'larla Sulduzların ve Uyratların bir kısmında Malatya ve Harput taraflarına yerleştirilmiştir.³⁸³ Moğolların gelişi sırasında Erzincan Marhasya, Moğolları Selçuklu aleyhine kışkırtmıştır. Marhasya Erzincan'ı Selçuklulardan ayırıp, müstakil hareket etmek niyetindedir. Selçuklular papazdan vergi almak isterken Moğol elçileri onları önlemiş, vergiyi kendileri almıştı. Mahasya, Abaga Han'ın idaresine girerek, 500 süvari verilmesini istemiş. Selçuklular daha sonra Harput beyini ve 300 papazı öldürmüşlerdir. Ülkeyi Harput'ta dahil olmak üzere Moğol genel valileri yönetmiştir.³⁸⁴

İlhanlı hükümdarlarından Kulahu İlhan, Malatya civarından Fırat'ı geçip Caber (Harput'ta dahil) kalesini aldıktan sonra Halep üzerine yürümüştür.³⁸⁵ Moğollar Celaleddin Harzemşah'ı takiple 1231'de Doğu Anadolu'da Eyyubilerin ve Artukluların şehirlerini istila etmişler. Bargiri, Erciş, Ahlat, Bitlis, Siirt, Harput... vs. şehir ve bölgelerini işgal ettiler.³⁸⁶ Memlukulular, İlhanlıların meşguliyetinden yararlanıp Kalavur Emir Hâyardar kumandasında bir süvari kuvvetini gönderip, Malatya ve Harput şehirlerine akınlarda bulundular.³⁸⁷

³⁸⁰ Ahmet Cevdet, *Kıyas-ı Enbiya*, C.VI., (çev. Mahir İz), Kültür Bakanlığı yay, Ankara 2000, s. 148.

³⁸¹ Ebul Farac, C.I, s. 12.

³⁸² Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 73.

³⁸³ Gökür Göğebakan, *XVI. yy. Malatya Kazısı(1516-1520)*, Uğural matbası, Malatya, 2002, s. 185.

³⁸⁴ M. Ali Ünal, XVI:yy., s. 20.

³⁸⁵ Rıza Nur, *Tür Tarihi*, C.II, (çev. E. Kılıç), Ünal mat, İstanbul 1979, s. 231.

³⁸⁶ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi yay, İstanbul 1993, s. 375.

³⁸⁷ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 579.

1281'de Mısırlılar, Malatya'ya akın yaptılar. 1283'de Harput eyaletine kadar uzanan yeni Mısır akınlarını görüyoruz. Bu akınlar özellikle Ermeni nüfusunu hedefliyordu, her yerde Moğollara en çok destek veren onlardı.³⁸⁸

1289'da Anadolu, Hülagü tarafından paylaşılır ve Harput bölgesi ile doğusu Gazvinliye verilir. Gazvinli ve İrinçinli adlı Moğol beyi, ellerinde tuttıkları bölgelerde çok zulüm yaparlar ve sonuçta çeşitli isyanlar meydana gelir. Bunların en büyüğü Sülemiş isyanıdır. Bu isyan Harput'ta yaşayanları da rahatsız etmiştir.³⁸⁹

XIV. yy. ilk yarısında İlhanlılar zayıflamaya yüz tutunca Sivas-Kayseri civarında Ertana ve yerine Kadı Burhanettin Devleti, doğu ve güneydoğu da Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri görülür. Yalnız bu dönemde Harput'u Dulkadiroğulları alır.³⁹⁰

Moğol dinine baktığımızda, özellikle Cengiz Han'ın, insanları hangi dine ait olursa olsun ayırt etmediğini, alimlere ve din adamlarına iyi davrandığını görüyoruz. Çocuklarının bir kısmı putperestliği, bazıları Hıristiyanlığı, bazıları da Müslümanlığı seçmişlerdi.³⁹¹ Moğollar döneminde Şamanizm üç büyük dinin, İslam, Hıristiyanlık, Budizm'in mücadelelerine sahne olmuştur. Orta Asya'da ve İran'da Hıristiyanlık, XIV. yy. da İslam dinine mağlup olmuş, Hıristiyanlık iç Moğolistan'da yok olmuştur. Budizm zafer kazanmıştır.³⁹² Eski animizm devrinin hatıralarını anımsatan inançlar, XII. yy. Moğollarda tespit edilmiştir.³⁹³

Moğol dini haline gelen Türk dini, fetihlerin ideolojik temelini oluşturmuş ve bu fetihler sayesinde uluslar arası düzeyde yayılma imkanı bulmuştur.³⁹⁴

Gazan Mahmud Han'ın İslamiyet'i kabul etmesiyle İlhanlı topraklarında bu din yayılmıştır. Moğollar artık yakıcılık ve yıkıcılık özelliklerini terk etmişlerdir.³⁹⁵ İlhanlı hükümdarlarından Hülagu budisttir. İslamiyetin ve dolayısıyla Sünni mezhebin kabul edilmesi, hanedanın ve devletin Türkleşmesi tamamlanmıştır. Mısır, Suriye, Türk Memlûklüleri ile kıyasıya bir mücadeleye giren İlhanlılar, Türk çevrenin kalabalığı ve üstünlüğü ile Türkleşmişlerdir. Bu devlet 1256-1344 arası hüküm sürmüştü, 51 yılını

³⁸⁸ Claude Chane, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, s. 275.

³⁸⁹ E. Danık, *Ortaçağda...*, s. 13.

³⁹⁰ M. Ali Ünal, *XVI:yy....*, s. 21.

³⁹¹ Cüveyni, a.g.e, s. 87.

³⁹² Abdulkadir İnan, *Eski Türk Din Tarihi*, M.E.B yay, İstanbul 1976, s. 15.

³⁹³ Rifat Araz, *Harput Hek...* s. 50.

³⁹⁴ Jean-Paul Roux, *Türklerin Ve Moğolların Eski Dini*, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret yay, İstanbul, 1998, s. 26.

³⁹⁵ Yusuf Karaca, *C.V*, s. 128.

Müslümanlığı kabul ederek yaşamışlardır.³⁹⁶ İlhanlılardan ise Ahmed İtan İslam'a girmiştir. Ancak ondan sonra gelen İlhanlılar, eski inançlarında kaldılar. Onlar, Türk ve Fars kültürlerinin etkisi altında kalınca, başka yerlerde olduğu gibi İran'da da hem Türkleştiler hemde İslam dininde karar kıldılar. Gaza Han döneminde İran Moğolları tamamen İslamiyet'i kabul etmişlerdir.³⁹⁷

E - DULKADİROĞULLARI DÖNEMİ

Dulkadir Beyliği, 1337-1522 yılları arasında yaklaşık iki yüzyıl hüküm süren ve Osmanlı devleti tarafından ortadan kaldırılan, Anadolu beyliklerinin sonuncusudur. Maraş ve Elbistan civarında kurulan beylik, Osmanlı-Akkoyunlu ve daha sonra Safevi devletleri arasındaki rekabeti dengeleyerek XVI. yy. başlarına gelindiğinde sınırlarını Harput'tan Yozgat'a, Sivas'ın güneyinden Gemerek ve Gürün'de Antakya'da Hassa'ya kadar genişletmiş, Maraş başta olmak üzere Antep, Adıyaman, Malatya, kayseri, Kırşehir ve Kadirli şehirlerini içine almıştır.³⁹⁸ Dulkadir adı, Osmanlı tarihlerinde Zulkadir diye yazılmış, Mısır ve Suriye tarihlerinde Dulkader, Dulkadir diye ifade edilmiş, bizde de Zülkadir diye anılmıştır. Kurucusu Zeynüddin Karaca Bey'dir. Karaca Bey Aşiret reisi iken Memlük sultanının Ermenilerle yaptığı savaflara katılmış ve cesareti dolayısıyla Memlük ordusu kumandanlarının itimadını kazanmıştı. 1339'da Eretna Bey'in elinden Elbistan'ı alan Karaca Bey orayı kendisine merkez yapmış ve bir yıl sonra da Memlük sultanı Melik Nasır Mehmed tarafından kendisine Türkmen beyliği ve Elbistan Valiliği verilmiştir.³⁹⁹ Dulkadirliler, Oğuzların Bozok koluna mensuptur.⁴⁰⁰ Maraş ve Elbistan'da 1339-1340 tarihlerinden başlayarak, hüküm süren Dulkadir oğulları, gerek Memlüklülerle ve gerekse Osmanlılarla sürekli ilişkiler içinde olduklarından, her iki tarafın tarihçileri tarafından adlarından bahsedilmiştir.⁴⁰¹

Harput, 1363'ten sonra Dulkadiroğulları Beyliği için önemli bir yer olmuştur.⁴⁰² (Bkz. Ek 8). Dulkadir Beyliği, bugünkü Kahramanmaraş ili ve ilçelerini içine alan bölgede kurulmuştur. Bu bölge, 1085 yılında Türk kumandanlarından Emir Buldacı

³⁹⁶ Türk Ansk, "İlhanlılar", C. 20, M.E.B, Ankara 1972, s. 77.

³⁹⁷ Ünver Günay, Harun Güngör, Türk Din Tarihi, , s. 352.

³⁹⁸ Refet Yinanç, Dulkadir Beyliği, TTK, Ankara, 1989, s. 7.

³⁹⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri Ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK, Ankara, 1984, s. 169.

⁴⁰⁰ Erdoğan Merçil, Müslüman Türk Devletleri Tarihi, TTK, Ankara, 2000, s. 291.

⁴⁰¹ Halil Edhem(eldem), Kayseri Şehri, s. 148.

⁴⁰² Yurt Ansiklopedisi, a.g.e., s. 2498.

tarafından fethedildi. Haçlıların gelişi ile Türklerin elinden çıkan Maraş ve Elbistan çevresi 1098 yılında Bizans'a teslim edilmiştir. Bu tarihten itibaren Ermeni asıllı Bizans valileri idaresinde Maraş'a yerleşen Ermeniler bir süre sonra Rum ve Hısn-ı Mansur (Adıyaman) şehirlerini de ele geçirdiler. Elbistan, Efsus ve Göksun şehirleri ile kısa bir Türk hakimiyeti sırasında 1103 yılında yeniden Haçlıların eline düştü; ancak 1105'te Selçuklu Sultanı Kılıç Aslan tarafından geri alınarak vezir Ziyaeddin Muhammed'e verilmiştir. Kılıç Aslan'ın 1107'de ölümü üzerine Elbistanı ele geçiren Antakya Haçlı prensi Tankred 1117'de bu şehir ve civarını Malatya'da oturan Selçuklu meliki Tuğrul Aslan'ın atabeyi II. Aslan'a teslim etmek zorunda kaldı. Türklerin kesin olarak Elbistan'a yerleşmeleri üzerine Maraş'ta tutunamayacaklarını anlayan Ermeniler şehri Urfa Haçlı kontuna teslim ederek Haçlıların himayesine girdiler.⁴⁰³

Dulkadirli halkını teşkil eden cemaatler çoğunlukla Bayat, Avşar ve Beydilli boylarına mensuptular. Dulkadir Beyliğinin bu boylardan hangisine mensup oldukları kesinlik kazanmamıştır.⁴⁰⁴

Karaca Bey'den sonra Memlük devletine itaat etmek şartıyla, Elbistan valiliğine Karaca Beyin oğlu Halil Bey tayin edildi.⁴⁰⁵ Halil Bey Malatya'yı ve Harput'u almıştır. Sınırları genişleyen Dulkadirli Halil Bey'in Harput'a yerleşmesi ve Malatya'yı tehdide başlaması, Mısırlıları telaşa düşürmüştü, Halep valisi Seyfal Din Cerci, Harput'ta Halil Beyi işgal etmiş ise de şehri alamayarak geri dönmüştür.⁴⁰⁶ 1369 ve 1370 Halil ve İbrahim Beyler Harput kalesinde tamirat yaptırmışlardır.⁴⁰⁷

Dulkadirli Karaca Bey'in oğlu Halil Bey tarafından alınan Harput kalesi zaman zaman Eratnalılar, Memluklar ve Dulkadirler arasında el değiştirmiştir. Harput'un sarp kayalarına oturan kalesi üzerinde bu değişimlerden kaynaklanan farklı izlerle karşılaşmaktadır. Bunlardan biri de Memluklara aittir. Memlüklerin haleb valisi Seyfettin Cürçi komutasındaki ordunun 3 aylık kuşatmadan sonra kaleyi ele geçirmesini müteakip harap olan doğu burçları tamir edilmiştir. Bu onarımla ilgili doğu burç üstündeki 1369-1370 tarihli Memlük karakterli kitabelerde kaleyi Dulkadiroğlu Halil ve İbrahim Beylerin, Memlük sultanı Melik'ül Eşref Şaban II'nin döneminde yeniledikleri yazılıdır.

⁴⁰³ Refet Yinanç, Dulkadir..., s. 1.

⁴⁰⁴ Refet Yinanç, Dulkadir..., s. 7.

⁴⁰⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s.170.

⁴⁰⁶ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s.118.

⁴⁰⁷ N. Ardiçoğlu, Harput Tarihi, s. 91.

Buda beyliğinin siyasi bakımdan Memlûklülere tabiyetini gösteren önemli verilerden biridir.⁴⁰⁸

Kaynaklarda, Dulkadiroğlu Halil Bey'in kardeşi Osman beyi bir miktar kuvvetle Kadı Burhaneddin'in mahiyetine göndermiş ve o da hükümdarın emirleri arasına girmiştir. Osman Beyin Kadı Burhaneddin tarafından öldürülmeyle kardeşi Harput kalesi sahibi Sarı Müddin İbrahim'in yanına dönmesine müsaade etmesi, oradaki mevcut eski dostluğun sonucu olmalıdır.⁴⁰⁹ Dulkadiroğullarının hayli yayıldıkları devirler olmuştur. Mesela; 1419'da Kayseri'yi, hatta Diyarbakır'ı ve 1515'te Memlûklülere Ayntab'ı almışlardır. 1362-1455 arasında 93 yıl Harput ve çevresi Dulkadirlilere kalmıştır.⁴¹⁰

Dulkadiroğulları'nın en meşhur hükümdarlarından biri Süleyman Bey'in oğlu Şahsuvar Bey'dir. Bu şahıs Mısır Sultanlarının kendisi üzerine gönderdikleri üç orduyu da şiddetli bir yenilgiye uğratmış ve gerek Mısırlılara gerek Ramazan oğullarına ait birçok yer zaptetmiştir.⁴¹¹ Dulkadirliler 1429'da Akkoyunlular'a kaptırdıkları Harput ve çevresini geri aldılar.⁴¹² Süleyman Bey 1454'de vefat ederek yerine oğlu Melik Aslan Dulkadir beyi oldu. İse de Dulkadir beyliğinde zafiyet görülmeye başladı. Akkoyunlulardan Uzun Hasan Harput ve çevresini aldı.⁴¹³

Osmanlı-Memlûk rekabeti, Akkoyunlu hükümdarını Harput'u kuşatmaya sevketti. Uzun Hasan daha 1465 yılı başlarında Memlûk sultanına 1464 mayısında sakinleri tarafından kendisine teslim edilen Gerger kalesini Harput kalesiyle değişme teklifinde bulunmuştu. Fakat Haşkadem Harput'un Dulkadirlilere ait olduğunu ifade ederek teklifi reddetti. Böylece olaylar beklenenlerin aksine gelişti. Memlûk Sultanı Uzun Hasan'ın Harput'u kuşatmasına engel olmak istemedi. Rakibi Cihanşah'ın oğlu Pir Budak'ın isyanı ile uğraşmasından fırsat bulan Akkoyunlu hükümdarı, şehri kuşatmaya başladı. Harput'un kuşatıldığını haber alan Melik Arslan şehrin imdadına koştu. 1465'de 4000 eşrefi altın karşılığında Harput'u uzun Hasan'a terketti. Uzun Hasan derhal Harput kalesinin anahtarlarını annesinin eliyle Kahire'ye teslim etti.⁴¹⁴

⁴⁰⁸ Ahmet Ali Bayhan, "Güneydoğu Anadolu'da Memlûk Sanatı", Türkiye yay, C. 5, Ankara, 2002, s. 141.

⁴⁰⁹ Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar, C. II, TTK, Ankara 1991, s. 104.

⁴¹⁰ Yılmaz Öztuna, Büyük Türkiye Tarihi, C.II, Ötüken yay, İstanbul, 1977, s. 51.

⁴¹¹ Erol Güngör, Tarihte Türkler, Ötüken yay, İstanbul, 1990, s. 123.

⁴¹² Refet Yinanç, "Dulkadiroğulları", İ.A.C.9, TDV yay, İstanbul 1994, s. 555.

⁴¹³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s. 172.

⁴¹⁴ Refet Yinanç, a.g.e, s. 59-60

Alaüddeve Bey'den sonra Dulkadirli Beyliği'nin başına Yavuz Sultan Selim tarafından Şahsuvaroğlu Ali Bey getirildi. Ali Bey'in öldürülmesinden sonra Dulkadirli ülkesi Osmanlı topraklarına katılarak başta Maraş olmak üzere bir eyalet haline getirildi. Dulkadirbeyliği içinde Bozok bölgesi ise ayrı bir sancak olarak Osmanlı idaresine bağlandı.⁴¹⁵ Dulkadiroğulları da İslam dininin inanç ve esaslarını uygulamışlardır.

F - AKKOYUNLULAR DÖNEMİ

Oğuzların Bayındır boyuna mensup oldukları için kendilerine Türkler Bayındır oğlanları, İranlılar Bayındırriye ismini vermişlerdir. Farklı oymaklardan meydana gelmişlerdir. Muhtemelen, Moğol istilası üzerine Anadolu'ya gelen Türkmenlerden olup Diyarbakir'in Ergani yöresine yerleştiler ve Artuklulara bağlandılar.⁴¹⁶ Akkoyunlu devletini kuran ve Kara Yölek diye meşhur olan Kara Osman Beydir.⁴¹⁷ Diyarbakır çevresine hakim olup, bu arada Trabzon-Rum devletine ve Gürcüler'e karşıda seferlere giriştiklerini bilmekteyiz. Siyasi bir birlik kurmadan önce bunlar güneyde Urfa ve Mardin, kuzeyde Bayburt olmak üzere Fırat ve Dicle arasında yaşamakta idiler.⁴¹⁸

Karayölek Osman Bey, Sivas Meliki Kadı Burhaneddin'le de harbederek Temür'le dost olmuş, onun bütün batı seferlerine candan iştirak etmiş, Temür tarafından Diyarbakir ve Malatya taraflarının idaresi verilmiştir. Sonra Memlukların Şam beylerbeğisinin elinden Afşar, Bayat, İnallu Türkmen boylarını almış ve bunları Suriye'den getirerek kendi ordusuna katmıştır; Erzincan, Kemah, Harput, Çemişgezek ve Mardin taraflarını, Erzurumu ve Çoruh havzasını elde ederek, büyükçe bir devlet kurmuştur.⁴¹⁹

Diyarbakir bölgesini yurt edinen Akkoyunluların reisi Tur Ali Bey 1340-41 ve 1343 'te Trabzon Rum devletine ve hatta başkentine hücum etmiş, 1348'de Bayburt ve Erzincan emriyle tekrar Trabzon üzerine yürümüş ve başarı sağlayamamıştır.⁴²⁰ 1467'de İran İmparatorluk tacı Karakoyunlulardan Akkoyunlular'a, 1502'de de Akkoyunlular'dan Safeviler'e geçmiştir. Prenslük ve krallık olarak, Karakoyunlulardan

⁴¹⁵ Refet Yinanç, a.g. makat, s. 556.

⁴¹⁶ Faruk Sümer, "Akkoyunlular", İ.A, C.2, TDV yay, İstanbul,1989,s. 270.

⁴¹⁷ İ. Hakkı Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, TTK, Ankara 1984, s. 188.

⁴¹⁸ H. Dursun Yıldız, "Akkoyunlular", Müslüman Türk Devletleri, İsar yay, İstanbul 1999, s. 209.

⁴¹⁹ A. Zeki Velidi Togon, Umumi Türk Tarihine Giriş, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, s. 366.

⁴²⁰ H. Dursun Yıldız, "Akkoyunlular", s. 209.

da eski bir geçmişleri vardır. Akkoyunlular, Timurlular'a tabii olarak Karakoyunlular ve Osmanlılar'a düşman olmuşlardır.⁴²¹

Harput ve çevresi Dulkadiroğullarından Akkoyunlular'a geçmiştir. Fatih Sultan Mehmed'in muassırı olan ve Osmanlı tarihinde Uzun Hasan adıyla anılan Akkoyunlu hükümdarı Hasan Bahadır burasını 1465'de zaptetmiştir.⁴²² Akkoyun'u hakimiyeti altında Harput ve çevresi 40 yıldan fazla kalmıştır. Bu süre içersinden Akkoyunluların en mühim merkezlerinden birini teşkil etmiştir.

XV. yy.da, Harput'u ziyaret etmiş olan İtalyan seyyahı Barboro, Harput kalesinin gayet müstahkem olduğundan ve Uzun Hasan Bey'in karısı ve Trabzon Rum İmparatorunun kızı Despina Hatun'un da kalabalık bir maiyette Harput'ta oturduğundan uzunca söz etmiştir. Uzun Hasan Bey'in torunu Rüstem Han'ın Harput'ta para bastıkları bilinmektedir. Uzun Hasan zamanında ayrıca Harput kalesi de tamir edilmiştir.⁴²³ Uzun Hasan Harput kalesini askeri bir üs olarak kullanmıştır.⁴²⁴ Hasan Bahadır Han'ın Harput'ta basılmış paraları bulunmuş, bunların gümüşten yapıldığı bilinmektedir. Yüzünde kelime-i tevhid ve "duribe Harbit", arkasında ise "Es Sultan Ebu (n-Nasr) Hasan Bahadır halledullahü mülkühü" cümleleri yazılıdır.⁴²⁵

Akkoyunlular'ın yaşadığı yerleri, kendilerine Timurlenk vermiştir.⁴²⁶ Şah İsmail Çaldıran muharebesinde ölen Ustacalı oğlu Mehmed Han'ın kardeşi ve evvelce Cizre çevresinde mühim roller oynamış bulunan Karahan'ı, Urfa hakimi olan Durmuş Bey ile birlikte Diyarbekir'i muhasara ve zapt etmiştir. Mardin, Hisn-ı Kayfa, Harput, ve Ergani'de bulunan Şah'a mensup kuvvetlere de Karahan'a iltihak etmeleri emri verilmiştir.⁴²⁷

Akkoyunlu Türkmenleri İran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki şehir kasaba ve köylere yerleşerek oradaki Türk halkının önemli bir bölümünü teşkil ettiler.⁴²⁸

Uzun Hasan'ın lakabı Sahib Kıran'dır. Bağdat kuşatıldıktan sonra Harput'u kuşatmaya yöneldi. Kaleyı muhasara altına aldı. Askerlerin çoğunu yaylaka yollaması kalenin yöneticilerini hayrete düşürdü. O sırada Melik Aslan, hizmetçi ve askerleri ile

⁴²¹ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, c.II, Ötüken yay, İstanbul, 1977 s. 184.

⁴²² N. Ardıçoğlu, **Harput Tarihi**, s. 94

⁴²³ M. Ali Ünal, a.g.e, s. 22

⁴²⁴ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 130.

⁴²⁵ N. Ardıçoğlu, **Harput Tar**, s. 98.

⁴²⁶ Kadri Perk, a.g.e, s. 236.

⁴²⁷ Nejat Göyünç, **XVI. yy. Mardin Sancağı**, İ.Ü. Ed. Fak yay, İstanbul, 1969. s. 17.

⁴²⁸ Faruk Sümer. "Akkoyunlular". İ.A, C.2, TDV yay, İst, 1989, s. 273.

yaylaka çıkmıştı. Kaleyi muhasara eden askerleri az götünce bir şeyler yapmaya tamah ederek yanına asker aldı. Fıratlı kardeşi İbrahim Ağayı 30 suvariyle esir aldı.⁴²⁹

Kitabı Diyarbekriya'da da Ali Bey'in ordusunun Cihangir Mirza ile beraber Harput'ta konakladığını yazmaktadır.⁴³⁰ 90 sene süren Uzun Hasan Bey'in hükümeti zamanında Akkoyunluların geniş ve teşkilatlı mükemmel bir devlet kurdukları devirdir. 1453'te yalnız, Diyarbekir Beyi, bulunan Uzun Hasan, sonra Anadolu'nun Doğu kısımlarını Irak-ı Arap ve Irak-ı Acam'i ve İran'ı ve Horosanlarla kadar olan yerleri zaptederek bir imparatorluk kurmuştur.⁴³¹

Akkoyunlular, İlhanlılar'a, Celayirliler'e, 1398 temmuzundan 1399 aralığına kadar 1 sene 5 ay Memluklere, bu tarihten 1432'ye kadar Timurlular'a, sonra birkaç yıl sonra Memlukler'e, 1444'e kadar tekrar Timurlular'a tabii olmuşlardır. 1444'den sonra zaman zaman gene Timurlular'a, Memlukler'e ve Karakoyunlular'a tabii olmuşlardır.⁴³²

1478'de Uzun Hasan'ın ölümüyle oğulları arasında taht kavgası başladı. Bunlardan Yakut Bey bir müddet devleti eski gücüyle devam ettirmeyi başardıysa da, Akkoyunlu devleti siyasi ve sosyal teşkilatın yetersizliği yüzünden çökmeye yüz tuttu.⁴³³ Şah İsmail gibi Şiilik üzerine bir devlet meydana getiren genç ve kıdretli bir şahsiyetin zuhuru, parçalanmış olan Akkoyunlu devletinin hayatına son vermiştir.⁴³⁴

Akkoyunlular'ın dinine gelince, onların dini Müslümanlıktır, mezhebi hemen hemen Türk hanedanlarında olduğu gibi Sunni/Hanefidir.⁴³⁵ Akkoyunlular'ın hakim olduğu sahalar da koyun ve koç heykelleri de bulunmuştur.⁴³⁶ Akkoyunlular döneminde dini yapılardan kalma tek eserde Sara Hatun Camiidir.

Sara Hatun Camii

Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun tarafından 1465'te yaptırılmıştır.⁴³⁷ Camiinin giriş ile iç kısımlarda birçok kitabe bulunmaktadır.⁴³⁸

⁴²⁹ Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekiriya* (çev. Mehmet Demirdağ), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür yay, Enes Mat, İstanbul, 1999, s. 215.

⁴³⁰ Abû Bekr-i Tihani, *Kitab-ı Diyarbekriyya*, 2. cüz, TTK, Ankara, 1993, s. 110.

⁴³¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e, s. 190.

⁴³² Yılmaz Öztuna, c.2, s. 185.

⁴³³ Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken yay, İst, 1990, s. 147.

⁴³⁴ Uzunçarşılı, a.g.e, s. 191.

⁴³⁵ Yılmaz Öztuna, c.2, s. 186.

⁴³⁶ Rifat Araz, "Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği", s. 133.

⁴³⁷ İ. Sunguroğlu, a.g.e, s.285; N. Ardıçoğlu, a.g.e, s. 99.

⁴³⁸ İsmail Görkem, "Harput Mezartaşları ve Kitabeleri", *Tarih içinde Harput*,... s. 175.

Merkezi kare planlı yapının, merkezinde bulunan kubbeyi taşıyan dört sütunun oluşturduğu bölümün doğu ve batısında, kuzey ve güney doğrultusunda, kuzey ve güneyinde doğu ve batı doğrultusunda dikdörtgen planlı dört bölüm yer alır. Çaprazlarda ise eş genişlikte dört kare bölüm bulunurken; güney ekseninde bulunan yarım yuvarlak mihrabın sağında ve solunda ikişer, doğu duvarda dokuz adet pencere açıklığı ile, kuzey beden duvarında son cemat yerine açılan bir pencere ve iki kapı açıklığı yer alır. Batı duvarda ise üst düzeyde dört pencere açıklığı bulunur.⁴³⁹ Sarahatun Cami 1850'de dam ve kubbesine kurşun kaplanmıştır.⁴⁴⁰ Evliya Çelebi'ye göre caminin minaresiz olduğu belirtilmektedir.⁴⁴¹

G - SAFEVİLER DÖNEMİ

Safeviler, İran imparatorluğu başına geçen ve varlıklarını 234 yıl devam ettiren bir devlettir. Bu uzun müddet içinde yeryüzünün Türkiye'den sonra ikinci güçlü devletini temsil etmişler, ancak son zamanlarda Hindistan Timurular tarafından üçüncülüğe düşürülmüşlerdir. Safeviler, Osmanlıların müthiş rakibi olarak onların karşısına dikilmişler, Osmanlı genişlemesine set çekmişlerdir. Safevi seddi olmasa idi, Osmanlıları İtalya'da ve Almanya'da durdurabilmek çok riskli hale gelmiştir.⁴⁴² Safevilerin atası Erdebili, Akkoyunlulardan ve Osmanlı padişahı Timur'dan yakınlık görmüş, Timur Han, Safiyuddin Erdebili'nin torunlarından Hoca Ali'ye Erdebil şehrini vermiş ve burada bağımsız hareket etme yetkisi tanımıştı. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Rüstem'in ölmesi üzerine meydana gelen kargaşadan istifade etmesini bilen Safeviler çocuk yaşta olan İsmail'in etrafında toplanıp, tahta hak iddia ettiler. Çoğu Anadolu'da bulunan Türkmen kabilelerini yanlarına alarak Azerbaycan'a yürüdüler. Akkoyunlu hükümdarı Elvend Beyi yenilgiye uğrattılar. Tebriz'e dönen İsmail b. Haydar'ı 1501'de Şah ilan ederek Safevi devletini kurdular.⁴⁴³

Harput'ta Safeviler'den kalma tarihi eserler bulunmamaktadır. Safeviler devrinde hakim tabakayı başlıca şu Türk boyları teşkil etmekteydi: Şamlı, Ustaçlı, Türkmen, Rumlu, Dulkadirli, Avşar, Kaçar, Tekeli ve Humuslu, bunların yanında Taliş, Ruzaki, Siyah Mansur, Pazuki ve Ardalan gibi İran asıllı kabileler de vardı. Bunların

⁴³⁹ E. Danık, Ortaçağda Harput, s. 55.

⁴⁴⁰ İ. Sunguroğlu, a.g.e, C.I, s. 293.

⁴⁴¹ Seyehatname, a.g.e, s. 106.

⁴⁴² Yılmaz Öztuna, "Safeviler", C.II, Ötüken yay, İstanbul, 1977, s. 191.

⁴⁴³ Yusuf Karaca, Safeviler, C. VIII, Ötüken yay, İstanbul, 1977, s. 70.

devlet idaresindeki hakimiyetleri Şah Abbas zamanına kadar devam etti.⁴⁴⁴ Şah İsmail, Dulkadirli ülkesi için Erzurum ve Erzincan yolunu seçmiştir. II. Beyazıd'dan Dulkadir ülkesine gitmek için izin istedi. Beyazıd'ın bu izin vermesiyle Osmanlı tpraklarından geçip Sarız yolundan Elbistan'a gitmiş, Dulkadirliileri yakıp yıkmışlardır. Kışın yaklaşması ile Şah İsmail Dulkadir ülkesini terk etti. Dönüşte Dulkadirliilere ait Harput ve çevresi fethedildiği gibi, Diyarbakır hakimi, Musullu Emir bey de aldığı davet üzerine, Şah İsmail'in huzuruna gelmiştir.⁴⁴⁵ Osmanlı- Safevi hududundaki şehirlerden biri de Harput'tu.⁴⁴⁶

Şah İsmail İran'daki Akkoyunlu tahtına geçtikten sonra, büyük bir ordu ile doğu illerimize inerek Erzincan ovasına kadar gelmişti.⁴⁴⁷ Şah İsmail'in doğu illeri ve Anadolu üzerindeki manevi baskısı 1504'e kadar sürmüştür.⁴⁴⁸

Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail ile yapmış olduğu Çaldıran savaşından sonra Doğu Anadolu'nun fethine Bıyıklı Mehmet Paşa'ya vermiştir; Şah İsmail'in yenilgisi ve kaçmasından sonra, Doğu Anadolu'ya Ustaçlıoğlu Mehmed Han'ın kardeşi Karahan'ı göndermişti. Karahan'ın ordusuna ve Şah İsmail'e sadık kalmış olan Mardin, Hısn-ı Keyfa, Harput ve Ergani'de bulunan garnizoları da ilhak etmiş Karahan 5000 kişi ile Çabakçur yolundan gelerek Diyarbakır'ı kuşatmıştı.⁴⁴⁹ Safeviler döneminde Harput ve çevresi Türkleşme açısından menfi bir gelişme göstermiştir.⁴⁵⁰

Harput, 1507 senesinde Safevilerin idaresine girmiş, 1515 yılına kadar, yani 8 yıl Safevilerin elinde kalmış ve Çaldıran muharebesinden sonra Osmanlı ordusu tarafından fethedilmiştir(1514).⁴⁵¹

Ayrıca 1507'de Dulkadir oğlu Alaüddeve Bey'i mağlup etmiştir. 1509 Bağdat'ı işgal etmiş, 1736'da da Safeviler tarihe karışmıştır.⁴⁵² Safevi devletinin kuruluşu İslam ve Türkiye tarihinde gerçekten mühim bir hadisedir. Bu hadisenin en mühim neticesi,

⁴⁴⁴ Fahamettin Başar, *Doğuştan Günümüze İslam Tarihi*, C. IX, Çağ Yay., "Safeviler"mad., İstanbul, 1992, s. 556.

⁴⁴⁵ Faruk Sümer, *Safevi Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, TTK, Ankara, 1992, s. 29-30.

⁴⁴⁶ Faruk Sümer, a.g.e, s. 38.

⁴⁴⁷ M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri Ve Varto Tarihi*, Ayyıldız mat, Ankara, 1983, s. 92.

⁴⁴⁸ M. Şerif Fırat, a.g.e, s. 95.

⁴⁴⁹ İbrahim Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Harput Ve Hısn-I Keyfa'nın İlhakı İle İlgili İki Sikkesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, TTK, Ankara, 1976, s. 417.

⁴⁵⁰ M. Ali Ünal, XVI Y.y., s. 57.

⁴⁵¹ N. Ardıçoğlu, a.g.e, s. 99

⁴⁵² Yusuf Karaca, C. VIII, a.g.e, s. 70.

İslam aleminin merkezinde yeni bir alem ortaya çıkmıştır . Başlıca vasfı Şiilik olan ve İran'ı içine alan bu alem, varlığını bilindiği gibi, zamanımıza kadar devam ettirmiştir. En önemli özelliği, Şiiliğin İran'a Anadolu'dan getirilmiş olmasıdır. Şiiliği İran'a getiren unsurda Safevi devletini kuran ve Kızılbaş adı ile anılan Anadolu Türkleridir. Anadolu Türklerinin Safevi devletini kurmaları ve bu unsurun zor kullanarak Şiiliği İran'ın rakipsiz bir mezhebi haline getirmesi bugüne kadar ilim aleminde anlaşılmamıştır.⁴⁵³

Dini yönden Safevi Devleti Müslüman bir devlettir. Resmi mezhep Şii/İsna-Aşeri mezhebidir. Safeviler içinde sahte bir mezhep uydurulmuş ve Şeyh Safiüddin 25. kuşakta Hz. Ali ile Hz. Torunu yapılmıştır.⁴⁵⁴ İran'da XVI-XVIII. yy. hüküm sürmüş olan safevi hanedanı başlangıçta Sünni bir tarikatın temsilcisi olarak faaliyet göstermiş, daha sonra güç kazanarak siyasi iktidarında eline almış ve büyük bir İmparatorluk kurmuştur.⁴⁵⁵

⁴⁵³ Faruk Sümer, a.g.e, s. 1.

⁴⁵⁴ Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi** C.II, s. 192.

⁴⁵⁵ Fahamettin Başar, "Safeviler", **Doğuştan günümüze Büyük İslam Tarihi**, C. IX, Çağ yayınları, İstanbul, 1992, s. 537.

SONUÇ

Harput bugünkü Elazığ il merkezinin kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Şehrin etrafı derin uçurumlarla çevrilidir. Harput kuzey ve kuzeydoğudan Keban Baraj gölü içerisinde kalan Murat nehri vadisi, güneybatıdan ise Fırat nehri vadisi, batıda ise Hasan Dağı ve Piran dağları ile çevrilidir.

En eski yerleşim beldelerinden biri olan Harput tarih boyunca değişik isimlerle anılmıştır. Hısn-ı ziyad, Zaid, Kharpote, Ziata Castellum, Harpurt, Harbird, Handzit, Hindzit, Harputaş, Hasan Ziyad, Haratparat, Hartaberd, Herput, Harpuatavanas, Hairberd bu isimlerden bazılarıdır.

Harput tarih içerisinde bir çok kavmin istilasına uğramış ve bir çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bu coğrafyada tarih öncesi bir çok medeniyetin izleri görülmektedir. Hurriler, Hititler, Muşkiler, Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Partlar, Sasaniler, Selevkoslar, Ermeniler, Romalılar, Bizanslılar, Araplar bir dönem bu bölgeye hakim olmuşlardır. Özellikle Urartular ve Bizanslılardan kalma bazı tarihi eserlere rastlanmaktadır. Bu çevrede yaşayan Eskiçağ uygarlıklarında daha ziyade çok tanrılı dinler göze çarpmaktadır.

Anadolu'ya Türklerin girişiyle Harput ve çevresinin sosyal ve dini çehresinde köklü değişimler gerçekleşmiştir. Bu bölge Çubukoğulları, Artuklular, Selçuklular, Moğollar, Dulkadiroğulları, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar gibi devletlerin hükümranlığında sık sık el değiştirmiştir. Artukluların bölgeye gelişiyle bu mıntıkanın Türkleşmesi hızlanmıştır. Anadolu'da İslamiyet'in hızla yayılmasında bu devletlerin büyük bir rolü olmuştur.

Harput ve çevresinde Artuklular ve Selçuklular bir çok sanat eseri inşa etmiştir. Fakat coğrafi şartların ve Moğolların yöredeki tahriplerinden ötürü bu eserlerin büyük bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bu sanat eserlerinden günümüze ulaşanlar arasında Harput kalesi, Ulu Cami, Sarahatun Camisi, Arap Baba Mescidi ve Türbesi, Meryem Ana kilisesi vs. bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- AHMED b. MAHMUD, **Selçukname**, C. I, (çev. Erdoğan Merçil), Garanti mat, İstanbul, 1977.
- AHMET, CEVDET, **Kıyas-ı Enbiya**, C.VI,(çev. Mahir iz), Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 2000.
- AKARGUL, Ekrem, **Anadolu Uygarlıkları**, Net yay, İstanbul, 2000.
- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiyenin İktisadi ve İctimai Tarihi**. C.I, (1243-1453) Barış Kitap Basım yay, Ankara, 1999.
- AKSARAYİ, Kerimüddin Mahmud-i, **Müsameret'ül Ahbar**, (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara, 2000.
- AKSIN, Ahmet , **19. yy. Harput**, Ceren Ofset ve Mat, Elazığ, 1999.
- ALPTEKİN, Coşkun, "Artuklular Harput Kolu", **TDVİA**, C.III, İstanbul, 1991, s. 415-418.
- ALTUN, Ara, "Artuklu Sanatı", **TDVİA**, C. III, İstanbul, 1991, s. 418-419.
- ARAZ, Rifat, **Harput'ta Eski Türk İnançları ve Halk Hekimliği**, AKM yay, Ankara, 1991.
- ARAZ, Rifat, "Harput'ta Kişioğlu İle İlgili, Eski Türk İnançlarının İzleri", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C.II, TDV Elazığ Şubesi yay, Elazığ, 1999, s. 69-85.
- ARDIÇOĞLU, Nureddin, **Harput Tarihi**, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür ve Hizmet, Tanıtma Vakfı, Ankara 1997.
-, **Harput Hükümdarı Balak Gazi**, Güntek ofset, Elazığ, 2003
-, "Selçuklular Zamanında Harput", **Tarih İçinde Harput**, F.Ü.F.H.A.M yay. ,Elazığ, 1992, s. 45-51.
- ARDIÇOĞLU, Ülker, "Harput'un Prehistoryası", **Tarih İçinde Harput**, F.Ü.F.H.A.M yay, Elazığ 1992, s. 11-17.
- ARTUK, Cevriye, "Artuk Aynaları ve Bir Artuk Tabağı", **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu**, F.Ü.F.H.A.M yay, Elazığ, 1992, s. 73-78.
- ARTUK, İbrahim, "Artukoğlu Emir Balak ve Mezarı", **Bellekten**, C. XI, sayı:41, TTK, Ankara, 1947, s. 127-135.
-, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-I Keyfa'nın İlhakı İle İlgili İki Sikkesi", **İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan**, TTK, Ankara, 1976, s. 415-420.

....., "Artukoğlu Emir Balak Ve Mezarı", **Belleten** C. XI, sayı:41, TTK, Ankara, 1947, s. 79-86.

AŞAN, M. Beşir, "Harput Artuklu Hükümdarı, Belek Gazi Mi? Balak Gazi Mi?", **Şehadetinin 879. Yılında Harput Hükümdarı Balakgazi, Günışığı Kültür/ Sanat Dergisi**, Elazığ, 2003, s. 9-10.

....., "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C.I, TDV Elazığ Şubesi yay. Elazığ, 1999, s. 49-60.

....., **Elazığ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk İskan İzleri(XI- XIII yüzyıllar)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.

ATAOĞLU, Remzi, "Harput'ta Artuklu İdaresi", **Tarih içinde Harput**, F.Ü.F.H.A.M yay, Elazığ, 1992, s. 53-57.

AYDOĞMUŞ, Günerkan, **Harput Kültüründe Din Alimleri**, ELESKAV yay, Elazığ, 1998.

B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İctimai Teşkilatı**, (çev. Abdulkadir İnan), TTK, Ankara, 1995.

BAŞAR, Fahamettin, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C.IX, "Safeviler", Çağ Yayınları, İstanbul, 1992.

BAYHAN, Ahmet Ali, "Güneydoğu Anadolu'da Memluk Sanatı" , Türkiye yay, C.V, Ankara, 2002.

BAYKARA, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

BEZER, Gülay Öğün, "Harput'ta Bir Türkmen Beyliği Çubukoğulları", **Belleten**, C. LXI-Sayı: 230,TTK, Ankara, 1997, s. 67-92.

CAHEN, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu**, (çev. Erol Üyepazarcı), Tarih Vakfı Yurt Yay, İstanbul, 2002.

CHALLAYE, Felicien, **Dinler Tarihi**, (Çev. Semih Tiryakioğlu)Varlık yay. İstanbul, 1960.

CİLACI, Osman, **Günümüz Dünya Dinleri**, D.İşleri Bşk. yay, Ankara, 1995.

CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik, **Tarih-i Cihangüşa**, (çev. Mürsel öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı yay. , Ankara, 1998.

ÇAĞATAY, Neşet, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, TTK, Ankara, 1989.

- ÇAĞRICI, Mustafa, "İslam'dan önce Araplarda Din", **İ.A**, C.3, TDVİA yay, İstanbul, 1991, s. 316-321.
- ÇELEBİ, Evliya, **Seyahatname**, C.V, (çev. Zuhuri Danışman), Zuhuri Danışman Yay. , İstanbul, 1970.
- DANIK, Ertuğrul., "Ortaçağ Harput'unun Kentsel gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, TDVEŞ, Elazığ, 1999, s. 17-39.
-, **Ortaçağ'da Harput**, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 2001.
- DARKOT, Besim, "Harput", mad, **İ.A**, M.E.B. Eskişehir Anadolu Üniv. Güzel Sanatlar Fak. Yay, İstanbul, 1997, s. 232-235..
- DEMİRCİOĞLU, Halil, **Roma Tarihi**, C.I. TTK, Ankara, 1998.
- DEMİRKENT, Işın, "Bizans" mad, **İ.A**, C.VI, TDVİA yay, İstanbul, 1992, s. 230-244.
-, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)**, C.II, TTK, Ankara, 1994.
- DURUKAN, Aynur, "Harput Ulu Caminin Düşündükleri", C.II, **Dünü Ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, s. 305-319.
- DÜŞÜNGEN, Beyza, İbn Al-Kalbi Putlar Kitabı, **A.Ü.İ.F. yay**. Ankara, 1969.
- EDHEM(ELDEM), Halil, **Kayseri Şehri**, (çev. Kemal Gode), Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1982.
- Elazığ İl Yıllığı, 1973, 1992, 1998.
- el-BELAZURİ, **Fütuḥul Buldan**, (çev. Mustafa Fayda), Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 2002.
- ELİADE, Mircea, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, (çev. Ali Erbaş), Varlık yay, İstanbul, 1960.
- ERDEM, İlhan, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", **Türkler**, C.VI, Yeni Asya yay, Ankara, 2002, s. 385-420.
- ERZEN, Afif, **Doğu Anadolu ve Urartular**, TTK, Ankara, 1984.
- FAZLALLAH, Raşid Aldin, **Camiut't-Tevarih**, C.II, Cüz. V(Çev. Ahmet Ateş), TTK, Ankara, 1960.
- FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ayyıldız Mat, Ankara, 1983.
- GÖĞEBAKAN, Göknur, **XVI. yy. Malatya Kazısı(1516-1520)**, Uğurel Matbaası, Malatya, 2002.
- GÖRKEM, İsmail, "Harput Mezartaşları ve Kitabeleri", **Tarih içinde Harput**, s. 191-210.

- GÖYÜNÇ, Nejat, **XVI. yy. Mardin Sancağı**, İ.Ü. Ed. Fak yay, İstanbul, 1969.
- GREGORY ABÛ'L-FARAC, **Abû'l-Farac Tarihi**, C. I-II, (çev. Ö. Rıza Doğrul), TTK, Ankara, 1999.
- GÜNALTAI, M. Şemseddin., "Selçukluların Horosan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Belleten**, C.VIII, sayı: 25,26,27, TTK, Ankara, 1943, s.60-99
-, **İran Tarihi**, C.I, TTK, Ankara, 1948.
-, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Ankara Okulu yay, Ankara, 1997.
-, **Yakın Şark III**, TTK, Ankara, 1947.
- GÜNAY, Ünver -Harun Güngör, **Türk Din Tarihi**, Laçın yay, Kayseri, 1998.
- GÜNGÖR, Erol, **Tarihte Türkler**, Ötüken yay, İstanbul, 1990.
- HARPUTİ, M. Hilmi b. Ahmet, **Harput Tarihi**, El yazma, Milli Kütüphane, Ankara.
- HAUPTMANN, Herald, "Norşuntepe Kazısı, 1967", **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, TTK, Ankara, 1971, s. 71-78..
- HONİGMANN, Ernest, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, (çev. Fikret Işıltan), İ.Ü.Fen-ed. Fak. Yay, İstanbul, 1970.
- İbn Bibi, **El Evamirü'l Ala'iyе Fi'l Umuri'l Ala'iyе**, C.I. (çev. Mürsel Öztürk), Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1996.
- İbnu'l Esir, **El Kamil Fi't Tarih**, C.X, (çev. Abdulkerim Özaydın), Bahar yay, İstanbul, 1991.
- İBN ADİM, Kamalal-din, **Bugyat at-Talab fi Tarih Halab**, (çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 1976.
- İNAN, Abdulkadir, **Eski Türk Din Tarihi**, M.E.B yay, İstanbul, 1976.
- K. BİHLMAYER-H.Tuchle, **7. ve 10. yy. Hıristiyanlık**, (çev. Altun Göral) Güler mat. İstanbul, 1972.
- KAFALI, Mustafa "Anadolunun Fethi ve Türkleşmesi", **Tarih İçinde Harput**, F.Ü.F.H.A.M, yay, Elazığ, 1992, s. 21-31.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Selçuklu Tarihi**, M.E.B, İstanbul, 1992.
-, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken yay. İstanbul, 1998.
- KARACA, Yusuf, **Tarih Ansiklopedisi**, C. I-XII, Berikan yay, Ankara, 2002.

- KARPUZ, Haşim, "Anadolu Selçuklu Mimarisi Ders Notları", **S.Ü. Fen Ed. Fak. Ve Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü yay**, Konya, 1994.
- KILIÇ, Davut, "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)", **Türk Kültürü**, Sayı:452, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 49-56.
- KİTAPÇI, Zekeriya, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler (C.I-II)**, Damla ofset mat, Konya, 1995.
- KOMİSYON, **Yurt Ansiklopedisi**, C. IV, Anadolu yay, C. 4, İstanbul, 1982.
- KÖKTEN, İ. Kılıç, "Keban Baraj Gölü Alanında Taş devri Araştırmaları", **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, TTK, Ankara, 1971, s. 13-16
- KÖROĞLU, Kemalettin, "Asur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi / Enzi Ülkesi Tarihi Coğrafyası", **H. Dursun Yıldız Armağanı**, TTK, Ankara, 1995, s. 359-366..
- KÖYMEN, Mehmet Altan, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, C1-II, TTK, Ankara, 1984.
- KUBAN, Doğan, **Selçuklu Çağında Artuklu Sanatı**, YKY yay, İstanbul, 2002.
- TOPÇA'AN, Manghol'un Niuça, **Moğolların Gizli Tarihi**,(çev. Ahmet Temir), TTK, Ankara, 1995.
- MEMİŞ, Ekrem, **Eski Çağ Türkiye Tarihi**, Çizgi Kitap Evi yay, Konya, 2003.
- MEMİŞOĞLU, Ferhan, **Elazığ Kılavuzu**, Gençlik Basımevi, İstanbul, 1977.
- MERÇİL, Erdoğan, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara, 2000.
- MIGUEL, Andre, **Doğuştan Günümüze İslam ve Medeniyeti**, (çev.Ahmet Fidan-Hasan Menteş) Birleşik Dağıtım Kitapevi yay. İstanbul, 1991.
- NUR, Rıza, **Türk Tarihi**, C.II, (çev. E. Kılıç), Ünal Mat, İstanbul, 1979.
- OCAK, A. Yaşar, "Anadolu"mad, **İ.A**, C.3, TDV yay, İstanbul 1991, s. 110-116.
- ORAL, M. Zeki, "Harput Ulu Cami Duvarındaki Vergi Kitabesi", **VI. Türk Tarih Kongresi**, TTK, Ankara, 1967, s. 140-145.
- OSTRAGORSKY, Greogrg, **Bizans Devleti Tarihi**, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara, 1999.
- ÖGÜN, Baki, "Haraba Kazıları 1969", **K.P. 1969 Çalışmaları**, TTK, Ankara, 1971, s. 39-42.

ÖNAL, Hakkı, “Arap Baba Türbesi ve Türklerde Mumyalama Geleneği ”, **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C.I, s. 295-300.

....., “Harput’ta İki Türbe : Arap Baba Ve Fatih Ahmed Türbeleri” **F.H. Sanat Tarihi Sempozyumu**, s.141-153.

ÖZTUNA, Yılmaz, **İlk Çağ ve Asya ve Afrika Devletleri**. C. III, Kültür Bakanlığı Yayınları, TTK, Ankara, 1996.

....., **Büyük Türkiye Tarihi**, “Akkoyunlular” mad. C.II, Ötüken yay, İstanbul, 1977, s.184-192.

PARLAR, Gündegül, “Artuklu Sikkelerinde Figüratif Unsurlar”, **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C.I, TDVEŞ yay, Elazığ, 1999, s. 357-364.

PERK, Kadri, **Cenup Doğu Anadolu’nun Eski Zamanları**, İnkılap yay. İstanbul, 1943.

HARPER, Richard p., “Pağnik Öreni Kazısı”, **Keban Projesi 1969 Çalışmaları**, TTK, Ankara, 1971, s. 91-94.

ROUX, Jean-Paul, **Moğol İmparatorluğu Tarihi**, (çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket), Kabak yay, İstanbul, 2001.

....., **Türklerin Ve Moğolların Eski Dini**, (çev. Aykut Kazancıgil), İşaret yay, İstanbul, 1998.

SERDAROĞLU, Ümit, “Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyinde Kültürel Hareketler.”, **F.H. Sanat Tarihi Sempozyumu(1987)**, F.Ü.F.H.A.M, Elazığ, 1992, s. 11-15.

SEVİM, Ali, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, TTK, Ankara, 1988.

....., **Ünlü Selçuklu Komutanları**, TTK, Ankara, 1990.

SEVİM, Ali, Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi**, TTK, Ankara, 1989.

SEVİN, Veli, “Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Müşkiler Sorunu”, **Höyük dergisi**, sayı:1, TTK, 1991, s. 51-58

SUNGUROĞLU, İshak, **Harput Yollarında**, C.I- IV, Elazığ Kültür ve Tanıtma vakfi Yay. İst, 1968.

SÜMER, Faruk - Ali Sevim, **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, TTK, Ankara, 1971.

....., “Akkoyunlular”, **İ.A**, C.2, TDV yay, İstanbul,1989, s. 270-274.

-, **Oğuzlar(Türkmenler)**, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 1999.
-, **Safevi Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK, Ankara, 1992.
- ŞEKER, Mehmet, **Fetihlerle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması**, D.İ.Bşk. yay, Ankara, 1987.
- ŞENTÜRK, Mesut, **Urartular Döneminde Elazığ**, Basılmamış YLS tezi, Elazığ, 1993.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Eyyubiler", **Türkler Ansiklopedisi**, C.V, **Yeni Türkiye yay**, Ankara, 2002, s. 60-76.
- TANYU, Hikmet, **İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı**, Boğaziçi yay, İstanbul, 1986.
-, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Kültür Bakanlığı yay, Ankara, 1987.
- TELLİOĞLU, İbrahim, "Harput'un Türkleşmesinde Artukluoğullarının Rolü", **Dünü Ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C.I, **TDVEŞ yay**, Elazığ 1999, 11-16.
- The Encyclopaedia of İslam**, "Kharpert", Volume IV, Leiden, Netherlands 1978, s.1084.
- TİHRANİ, Abü Bekr-i, **Kitab-ı Diyarbekriyya**, 2. cüz, TTK, Ankara, 1993.
-, **Kitab-ı Diyarbekiriya** (çev. Mehmet Demirdağ), Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür yay, Enes Mat, İstanbul, 1999.
- TOGAN, A. Zeki, Velidi, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981.
- TURAN, Osman, **Doğu.Anadolu.Türk Devletleri Tarihi**, Boğaziçi yay, İstanbul, 1997.
-, **Selçuklular Tarihi Ve Türk İslam Medeniyeti**, Turan Neşriyat mat., İstanbul, 1969.
-, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Boğaziçi yay, İstanbul, 1993.
-, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar**, TTK, Ankara, 1988.
- TÜMER, Günay, -A. Küçük, **Dinler Tarihi**, Ocak Yay. Ankara, 2002.
- Türk Ansiklopedisi**, "İlhanlılar", C.XX, M.E.B yay, Ankara, 1972, s. 77-81.
- UMAR, Bilge, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İnkılap Yay, İstanbul, 1993.
-, **Türkiye Halkının Ortaçağ Tarihi**, İnkılap yay, İstanbul, 1998.

- URFALI MATEOS, **Urfalı Mateus Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (çev. H. D. Andreasyon), TTK, Ankara, 1962.
- AZİMİ, **Azimi Tarihi**, (çev. Ali Sevim), TTK, Ankara, 1988.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri Ve Akkayoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, TTK, Ankara, 1984.
- ÜNAL, M. Ali, **XVI. yy. Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK, Ankara, 1989.
- VLADİMİRTSOV, B. Y., **Moğolların İctimai Teşkilatı**, (çev. Abdulkadir İnan), TTK, Ankara, 1995.
- YILDIRIM, Recep, "Elazığ Çevresindeki Eskiçağ Kültürleri", **F.Ü.S.B.D**, C.IV, sayı:1, Elazığ, 1990, s. 315-321.
- YILDIRIM, Suat, **Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, Diyanet İşleri Başkanlığı yay, Ankara, 1988.
- YILDIZ, H. Dursun "A. Selçuklu Devleti", **Müslüman Türk Devletleri Tarihi, İsar yay**, İstanbul, 1999.
-, "Akkoyunlular", **Müslüman Türk Devletleri, İsar yay**, İstanbul, 1999.
-, "Anadolu'nun Türkler Tarafından Fethi ve Türk Vatan Olması", **Tarih İçinde Harput, F.Ü.F.H.A.M**, Elazığ, 1992, s. 33-41.
-, "Arap" mad, C.III, İA, **TDVİA yay**, İstanbul, 1991, s. 272-276.
-, "Abbasiler", mad, İ.A, C.I, **TDVİA yay**, İstanbul, 1988, s. 33-41.
-, **İslamiyet ve Türkler**, Kamer yay. İstanbul, 2000.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. yy. İkinci Yarısında Dersim Sancağı**, Çağ Ofset mat, 1999.
- YİĞİT, Turgut, "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İsuva Bölgesi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, A.Ü.D.T. Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara, 1996, s. 233.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi**, İ.Ü yay, İstanbul, 1944.
-, **Türkiye Tarihi(Selçuklular Devri)**, İ.Ü yay, İstanbul, 1944.
- YİNANÇ, Rafet, "Selçuklular ve Osmanlıların ilk dönemlerinde Ermeniler", **Türk Tarihinde Ermeniler**, Şafak Basım ve yay, İzmir, 1983, s. 67-74.
-, "Dulkadiroğulları", **İ.A,C.9**, TDV yay, İstanbul, 1994, s.553-557.
- YURT ANSİKLOPEDİSİ, Komisyon, C.IV, Anadolu yay, İstanbul, 1952.
- YUVALI, A. Kadir, "Ortaçağ Anadolu Şehirlerinin Sosyal ve İktisadi Durumları", **Tarih İçinde Harput, F.Ü.F.H.A.M.**, Elazığ, 1992, s. 553-557.

YÜCEL, Yaşar, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar**, C. II, TTK, Ankara, 1991.

ZUBARI, İsmail, **Samandağ.**, Samandağ 21 yy Derneği yay, 1998.

İNTERNET ADRESLERİ

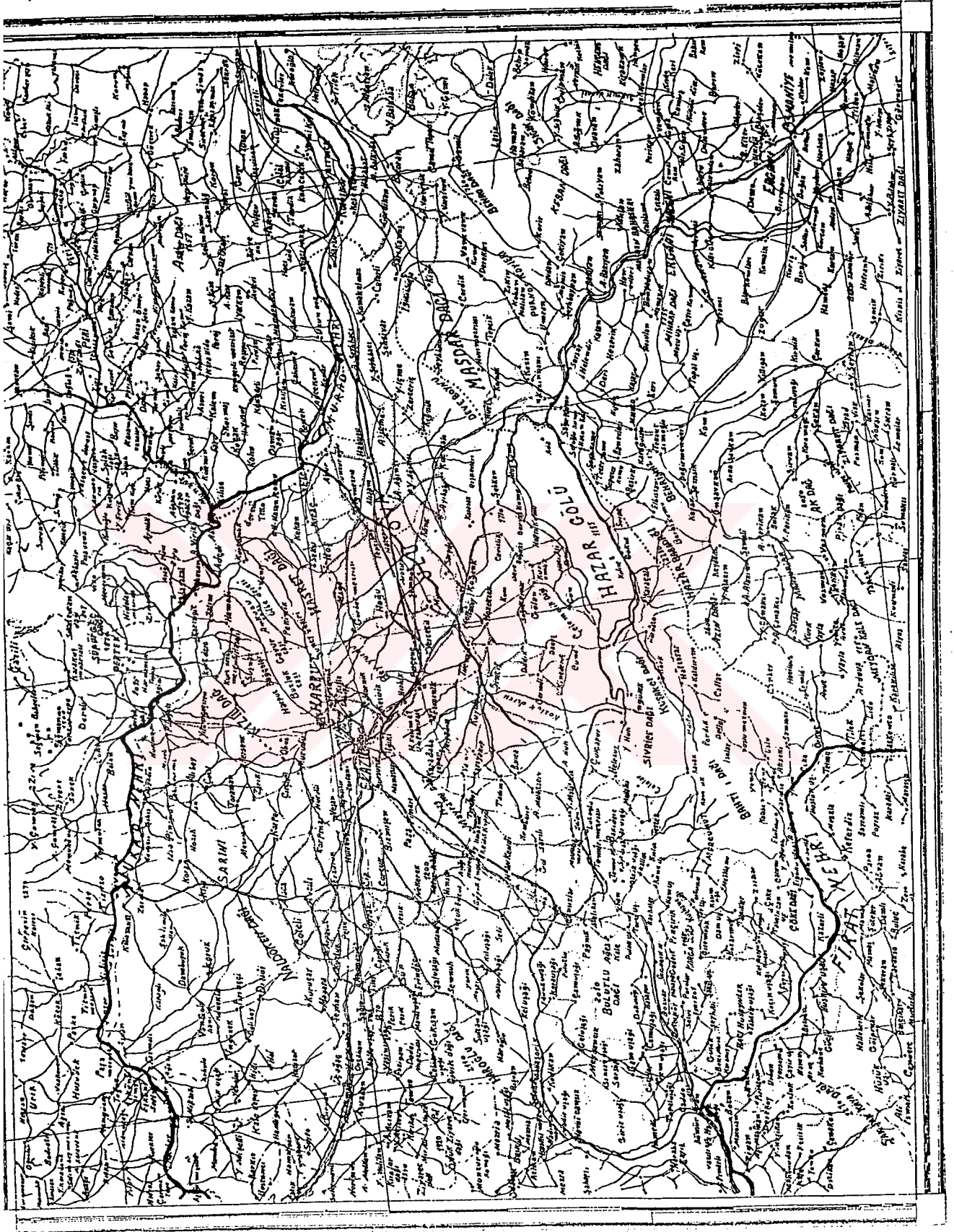
www.harput.net

www.netpano.com/1620harput.html

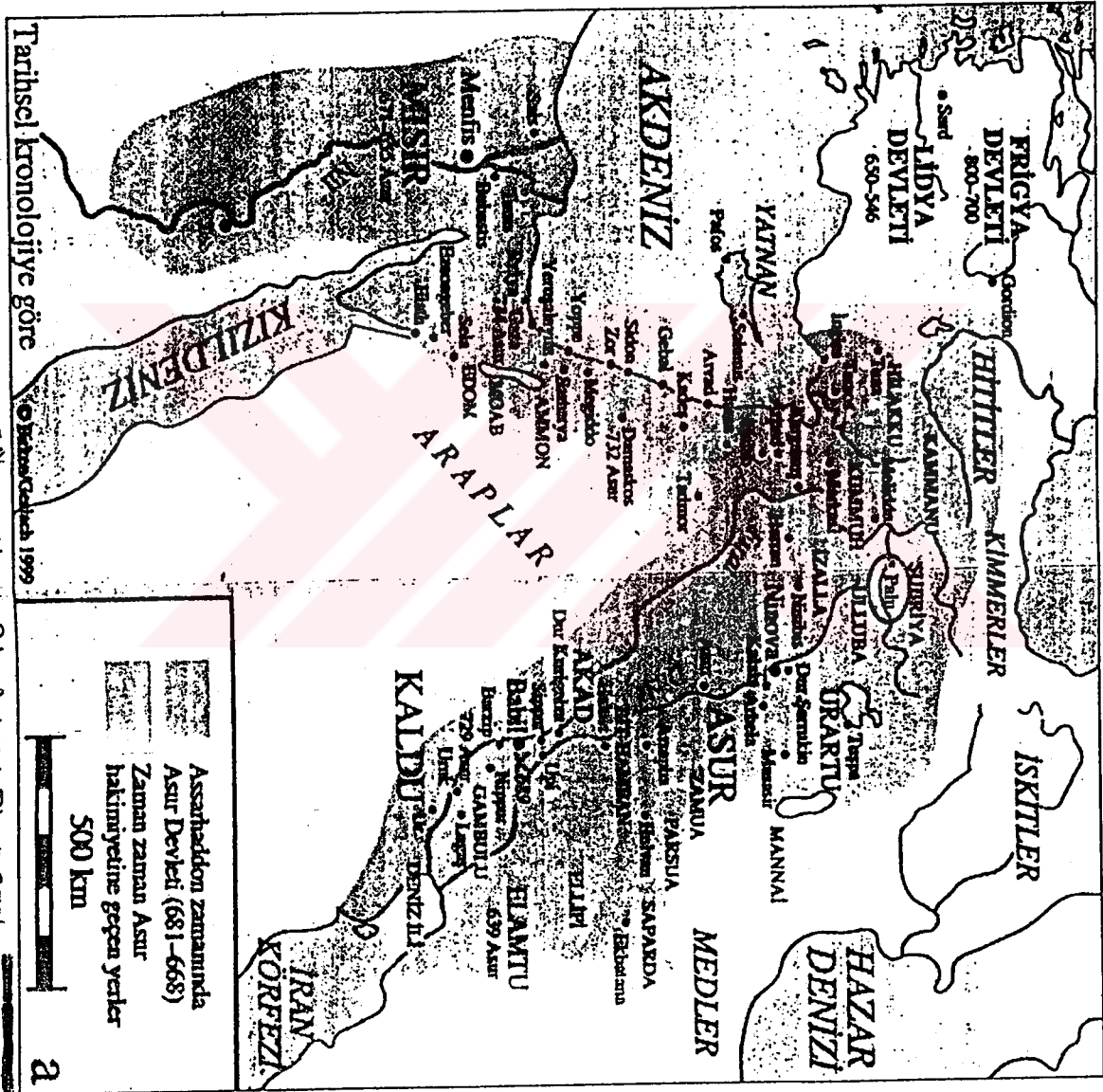

EKLER

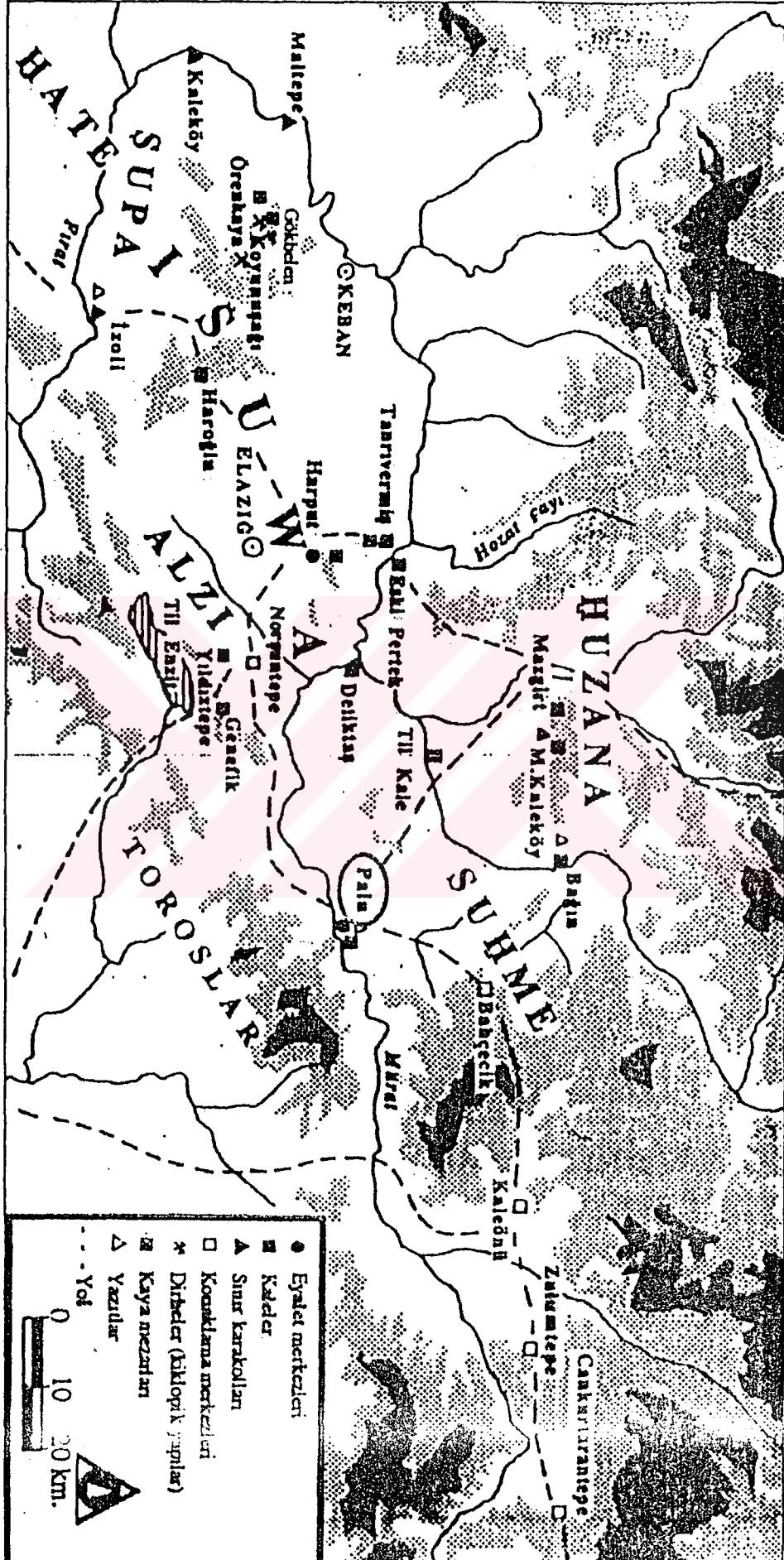

İshak Sunguroğlu; Harput Yollarında, C.I, Eleskav Yay., İstanbul, 1958

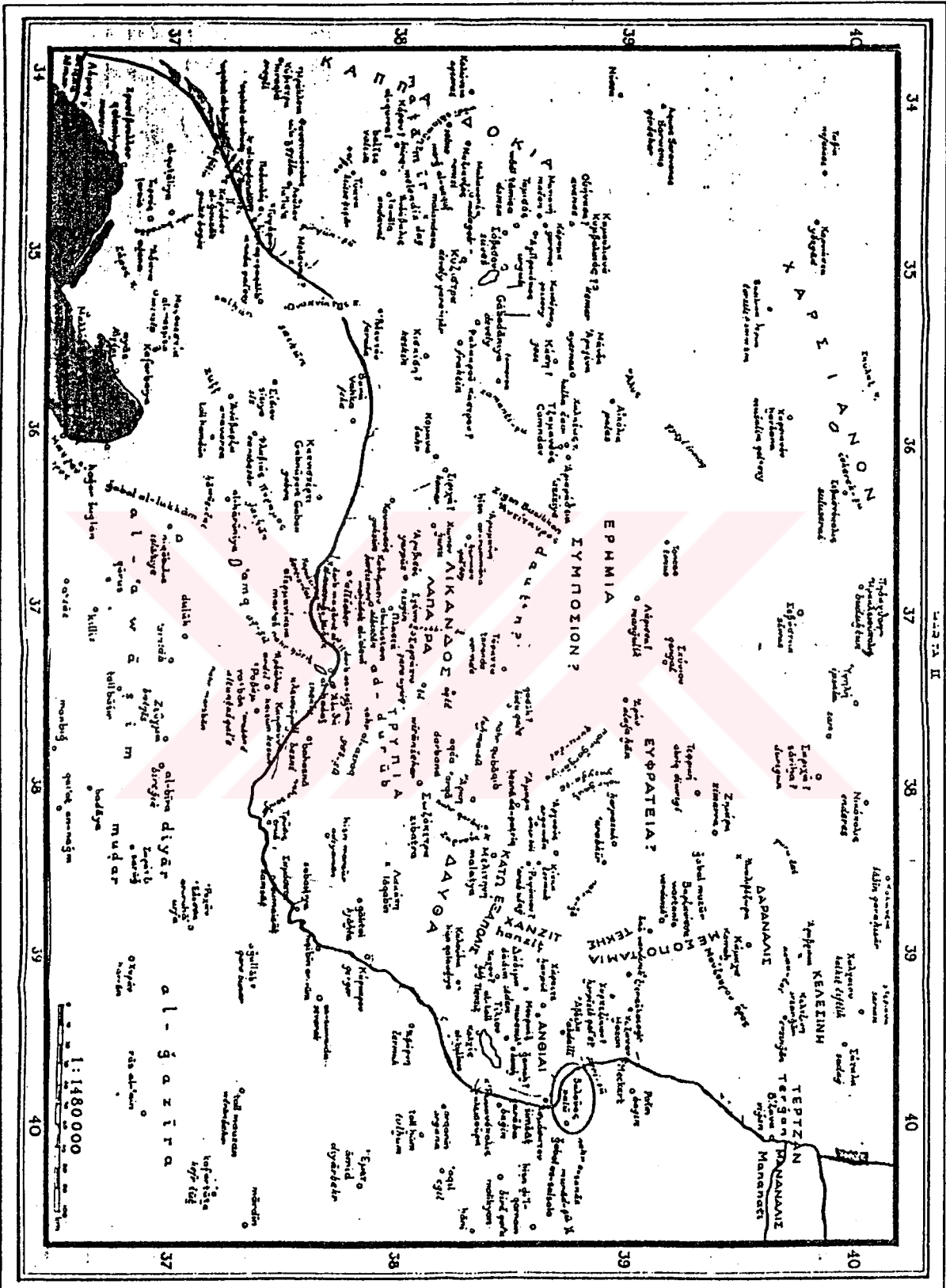
EK-2

Şeyman Tapkı, Ralu, Anıl Mat, Ekim 2004

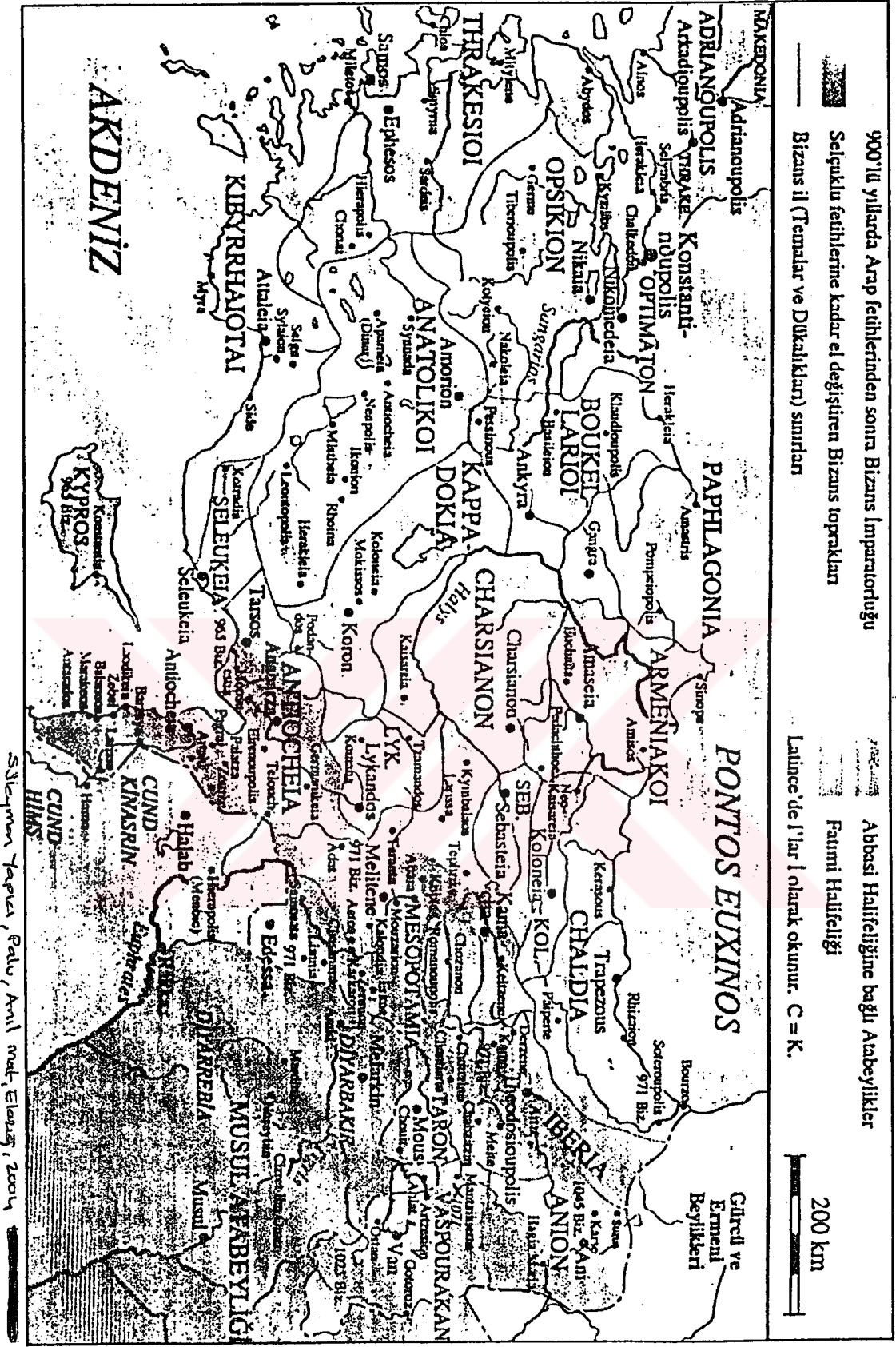

Harita-4: Bizans Döneminde İslam Sınırları İçinde Harput

Ermeni Haritacısı, Bizans Devletinin Doğu Sınırı Kibritlik...

Harta-6: 10. ve 11. Yüzyıllarda Anadolu.

ÖZGEÇMİŞ

Ayhan Gaspak, 1976 yılında Elazığ'ın Kızılay mahallesinde doğdu. İlk öğrenimini Elazığ Atatürk Ortaokulu'nda, ortaöğrenimini Elazığ Lisesi'nde tamamladı. 1995 yılında Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesine girerek 2000 yılında mezun oldu. 2002 yılında vatani görevini tamamladıktan sonra aynı yıl Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilimdalı'nda yüksek lisansa başladı. 2004 yılında "Osmanlı Öncesi Harput'un Tarihi ve Dini Yapısı" adlı tezini sunarak mezun oldu.

